

**T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**13. VE 14. YÜZYILLARDA MERAĞA
(İLMÎ FAALİYETLER)**

DOKTORA TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Yahya BAŞKAN

Hazırlayan

Dilara ALTAŞ

35173509005

Malatya – Ocak 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	8
1. Merağa'nın İlhanlı Dönemi Öncesi Siyasi ve Sosyal Durumu	8
2. XIII. Yüzyılda Bir Payitaht ve Bilim Merkezi Olarak Merağa	9
2.1. Merağa Rasathanesi	12
2.1. Merağa Rasathanesi'nde Çalışan Alimler	15
2.1.1. Hâce Nasıreddin-i Tusi	16
2.1.2. Kutbüddin-i Şirazi	19
2.1.3. Mueyyeddin el-Urdi	22
2.1.4. Muhyiddin el-Mağribi	23
2.2.1. Merağa'da Yazılan Zicler	24
3. Merağa Bilim Anlayışı ve Buluşlarının Bizans ve Avrupa'ya Katkıları	26
4. İlhanlı-Papalık İlişkilerinde Merağa	30
4.1. Merağa-Nahçıvan Mimarlık Mektebi ve Anadolu Mimarisine Etkileri	34
5. Merağa'da Dini Hayat	42
5.1. Merağa'da İslam Mezhepleri	42
5.1.1. Merağa ve Çevresinde Sünnilik ve Ehli Sünnet Algısı	43
5.1.2. Merağa'da Şiilik	45
5.2. Ermeni Kilisesi ve Gregoryen Mezhebi	47
5.3. Süryaniler	52
5.4. Nesturiler	56
II. BÖLÜM	59
MERAĞA'NIN ETKİLEŞİM HALİNDE OLDUĞU ŞEHİRLER VE BÖLGELER	59
2.1. Tebriz'de İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Siyasi ve Sosyal Durum	59
2.2. Meşşai ve İsraki Felsefesinin İلمي Anlayış Üzerindeki Etkileri	62
2.3 Merağa ve Tebriz İle Etkileşim Halinde Olan Şehir ve Bölgeler	65
2.3. Kahire	65

2.4. Bağdat	72
2.5. Konya	75
2.6. İznik ve Edirne	78
SONUÇ	83
KAYNAKÇA	86
EKLER	97

ÖNSÖZ

“13. ve 14. Yüzyıllarda Merağa” başlıklı tezimiz, siyasi tarihi ve “Merağa Rasathanesi” özelinde şehrin ele alınmış ancak bilimsel ve kültürel yönlerinin yeterince incelenmemiş olmasından kaynaklanmıştır. Özellikle İlhanlı döneminde sadece Azerbaycan havalisini değil; aynı zamanda İslam Dünyası, Avrupa ve Çin’i de etkisi altına almış olan Merağa’nın niçin önemli bir şehir olduğunu izah etme ihtiyacı hasıl olmuştur.

Siyasi ve askeri tarih çalışmanın zorlukları olsa da, medeniyet tarihi çalışmak kaynak tespit etme ve kaynakları süzme noktasında oldukça zahmetli bir iştir. Bu nedenle Latince ve Ermenice öğrenme ihtiyacı hasıl oldu. Bu süreçte orta düzeydeki Farsçanın da elbette faydası oldu. Türk, Moğol, Arap, Fars, Gürcü, Ermeni, Latin, Grek, Süryani, Nesturi, Macar ve Çin kaynaklarını inceledik. Merağa’nın hem Azerbaycan hem de Anadolu Türklerini, medreselerinden tasavvufi akımlarına kadar ne boyutta etkilediğini ele aldık. Ana kaynakların bazılarını teyit etmek mümkün olmadığı için kullanmadık. Gelecekte yine bu alanda yapacağımız daha geniş kapsamlı çalışmalarda istifade edeceğiz.

Tezimiz bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Merağa’nın Ortaçağ’da farklı dönemlerdeki önemini, Merağa’nın İlhanlı Devleti’nin ilim merkezi olma sürecini ve bu süreçte Merağa’da çalışan hem bölgedeki âlimleri hem de Avrupa’dan, İslam Dünyası’ndan Bizans’tan gelen âlimlerin çalışmalarını ele aldık. Böylelikle Merağa’nın ilmî açıdan inkişafını izah etmeye çalıştık.

Tezimizin ikinci bölümünde ise Merağa’nın etkileşimde bulunduğu bölgelerden bahsetmeye çalıştık. Özellikle Tebriz, Kahire ve Bağdat’ın Anadolu üzerindeki etkileri incelemenin İlhanlı dönemi ve sonrasındaki ilmî hayata zemin oluşturmasını anlamak bakımından mühim olduğunu söyleyebiliriz.

Yaptığımız tez çalışması sayfa sayısı bakımından hacimli olmasa da, mümkün mertebe özgün bilgiler kullanmaya çalıştık. Bundan sonra yapacağımız çalışmalarda elde ettiğimiz farklı ana kaynakları akademik makalelerde kullanacağız.

Bu süreçte hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Yahya BAŞKAN ile sevgili ailem başta olmak üzere; Doç. Dr. Murat ZENGİN, değerli büyüğüm Yüksel YİĞİT'e teşekkürü borç bilirim.

Dilara ALTAŞ

Malatya - 2023

ÖZET

Merağa; Ortaçağ kaynaklarında Azerbaycan bölgesinde olarak bahsi geçen, IX. Yüzyılda Abbasi Halifeliğinin merkezi olduktan sonra Selçuklu ve İldenizli döneminde de önemli olmuş fakat XIII. yüzyılda İlhanlılar'ın ilk başkenti olarak siyasi ve ilmî bakımdan zirveye ulaşmış bir şehirdir. Merağa ve çevresinde meydana gelen siyasi ve askeri hadiselerden ziyade Merağa'nın ilmi, kültürel ve sosyal açıdan zengin olması önem arz etmektedir. Hülagu Han devrinde başkentte Merağa Rasathanesi'nin kurulmasıyla başlayan süreç, elçiler ve bilim insanlarının akışıyla adeta bir havuz halini almıştır.

13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Merağa, Bizans ve Avrupa'ya ek olarak Kahire ve Bağdat gibi İslam dünyasının önemli şehirlerini de etkilemeye başlamıştır. Anadolu'da Konya, Sivas, Kastamonu, İznik ve Edirne'de kurulan Türk-İslam medreselerinde müsbet ilimlere kaynaklık eden eserlerin çoğu Merağa'da yazılmış veya Merağa ve Tebriz'de ilmî çalışmalar yapmış olan âlimlerin çalışmalarına dayanarak ortaya çıkmıştır. Gazan Han devrinin en önemli ilim merkezi olan Şenb-i Gazan'ın temelleri de Merağa'da çalışmış âlimler tarafından atılmıştır.

Merağa yalnızca ilmî açıdan değil; aynı zamanda din, diplomasi ve mimari alanında da çok geniş bir alanı etkilemiştir. Özellikle Doğu Hristiyanlığı için Ermeni, Nesturi ve Süryani kiliseleri ile elçi kabulleri sayesinde artan kültürel etkileşim mimari ve el sanatlarını da etkilemiştir. Merağa-Nahçıvan mimarlık üslubu Azerbaycan ve Anadolu'da inşa edilen eserlerin tarzı ve mimari anlayış üzerinde etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Merağa, İlhanlı, Azerbaycan, Anadolu, Tebriz

ABSTRACT

Maragha; It is a city that is mentioned as being in the Azerbaijan region in medieval sources. After being the center of the Abbasid Caliphate in the 9th century, it was also important in the Seljuk and Ildenizid periods, but as the first capital of the Ilkhanate in the 13th century, it is a city that reached its peak politically and scientifically. It is important that Maragha is rich in scientific, cultural and social aspects rather than the political and military events that took place in and around Merağa. The process, which started with the establishment of the Maragha Observatory in the capital during the reign of Hulagu Khan, turned into a pool with the flow of ambassadors and scientists.

From the second half of the 13th century, Maragha started to affect important cities of the Islamic world, such as Cairo and Baghdad, in addition to Byzantium and Europe. Most of the works that were the source of positive sciences in the Turkish-Islamic madrasas established in Konya, Sivas, Kastamonu, Iznik and Edirne in Anatolia emerged based on the studies of scholars who were written in Meraga or who had done scientific studies in Maragha and Tabriz. The foundations of Shanb-i Ghazan, the most important science center of the Ghazan Khan period, were laid by scholars who worked in Maragha.

Curiosity is not only scientifically; At the same time, it affected a very wide area in the field of religion, diplomacy and architecture. Especially for Eastern Christianity, the increasing cultural interaction thanks to Armenian, Nestorian and Syriac churches and their acceptance of ambassadors has also affected architecture and handicrafts. The Maragha-Nakhichevan architectural style has been influential on the style and architectural understanding of the works built in Azerbaijan and Anatolia.

Keywords: History, Maragha, Ilkhanid, Azerbaijan, Anatolia, Tabriz

GİRİŞ

Ortaçağ boyunca Azerbaycan ve İran'ın ilim ve kültür merkezi olan Merağa, Selçuklu ve İlhanlı dönemlerinde altın çağını yaşamış bir şehirdir. Etnik yapısı itibariyle Türk nüfusun çoğunlukta olmasının yanı sıra birbirinden farklı milliyet, din ve mezhebe mensup insanların yaşamış olmaları kuşkusuz hem tarihte hem de günümüzdeki önemini artırmıştır. İlmî bakımdan Merağa, İlhanlı dönemindeki önemini sonraki dönemlerde korumuş olsa da, XIII. ve XIV. Yüzyılda Anadolu, Irak, Suriye, Mısır ve hatta Bizans topraklarıyla da etkileşim içinde olmuş ve burada yetişmiş olan âlimler ve tasavvuf ehli kişiler, söz ettiğimiz bölgelerdeki ilim, inanç ve düşüncüyü büyük ölçüde etkilemişlerdir.

Merağa üzerine Ortaçağ kaynaklarındaki temel bilgilerin bir kısmını Müslüman coğrafyacıların eserlerinden alıyoruz; Bu konuda İbn Havkal, el-Yakubi, el-Mukaddesi/el-Makdisi, Yakut el-Hamevi, Zekeriya Kazvini, Hamdullah Kazvini bize çok değerli bilgiler sunmuştur. Bu şehrin hangi dönemde imar edildiği ve sosyo-ekonomik yapısı niçin bu şehrin İlhanlı payitahtı olduğunu da açıklamamıza yardımcı olacaktır. Özellikle ticaret şehri olan Merağa'nın üzerindeki iktidar mücadeleleri ve şehrin kozmopolit yapısı burayı ilmi ve kültürel anlamda cazibe merkezi haline getirmiştir.

Azerbaycan coğrafyasının en görkemli vilayetlerinden biri olan Merağa tıpkı Zencan ve Kazvin gibi Türk tarihi açısından büyük önem kesb etmiş, X. Yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır. İran'daki Türk sınırını Kum'dan başlatan Gerdizi, "Zeynü'l Ahbar" adlı eserinde bu şehirlerin Horasan vilayetine Abbasiler tarafından dahil edildiğini belirtmiştir.¹

VII. Yüzyılda önemli olaylara sahne olmuş bir şehirdir. Bu dönemde dini sebeplerle mücadeleler yaşanmıştır. Yakubi, Kitabü'l Buldan adlı eserinde Merağa ve Tebriz civarındaki şehirlerin konumu ile bu hareketten şöyle bahsetmiştir: "*Azerbaycan'a gitmek isteyen kimse Zencan'dan çıkar, dört konaklık yol yürüyerek Erdebil şehrine varır. Bu, Azerbaycan şehirlerinden ilk rastlayacağı şehirdir. Erdebil'den Azerbaycan*

---

¹ Filiz Akçay, **Ebu Said Abdulhan Dahhak b. Mahmud Gerdizi'nin Zeynü'l Ahbar Adlı Eserinin Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015, s. 46.

bölgelerinden olan Versan'a varılır. Versan'dan Beylekan'a, Beylekan'dan Berde'ye varılır ki, burası Yukarı Azerbaycan bölgesidir. Azerbaycan'ın başlıca şehirleri Erdebil, Berzend, Versan, Berde, Şiz, Serat, Merend, Tebriz, Meyanic, Urmiye, Huvey, Selmas'tan ibarettir. Azerbaycan şehirlerinin ve bölgelerinin başlıca ahalisi Azeriler, Cavidaniyyeler ve Araplardan ibarettir. Cavidaniyyeler, Babek'in oturduğu Bezz şehrinin ahalisidirler.² Sonra feth olunca burada Araplar oturmuştur. Azerbaycan 642-643 senesinde fetholunmuştur. Burayı Muğire b. Şu'be es-Sakafi, Osman b. Affan'ın hilafetinde fethetmiştir. Azerbaycan'ın haracı dört milyon dirhemdir.³

Merağa, İslam fetihleriyle birlikte Müslümanlaşmaya başlamış ve Tebriz ile birlikte şehirleşmiştir. Merağa ve Tebriz'in birbirine yakın olması hasebiyle bu iki şehir tarih boyu aynı dönemlerde ihya olmuştur. İlmî faaliyetler ve ticaretin Merağa, Tebriz, Urmiye ve Erdebil'de yoğunlaşması buraya dünyanın çeşitli yerlerinden insan akışını da artırmıştır.

Merağa ve etkileşimde bulunduğu en önemli şehir olan Tebriz; İslam fetihlerinden sonraki kuruluşu konusunda ana kaynakların büyük ölçüde mutabık olduğu bir şehirdir. Arap, Fars ve Türk kaynaklarından edindiğimiz bilgiye göre; Abbasi halifesi Harun Reşid'in hanımı Zübeyde, 791 yılında Tebriz'de bulunmuştur. 69 yıl sonra Halife Mütevekkil'in zamanında Tebriz büyük bir depremle yıkılmış fakat Halife bu şehri

---

² Babek Hürremi'ye ilişkin farklı görüşler vardır. Ancak ana kaynaklar ışığında söz etmek yerinde olacaktır. Abbasi Halifesi Me'mun devrinde yaşayan Babek Hürremi hakkında Dineveri'nin *el-Ahbaru'd Tıval* adlı eserinde milliyetinin ihtilafı olduğu belirtilmiştir. Taberi, Babek hareketinin Mazdekizm ile benzer bir hareket olduğunu, ahlaka aykırı anlayışları olduğunu kaydetmiştir. Tarihçi Ebulfez Elçibey de Babek'in Türk olup olmadığının belli olmadığını belirtmekle birlikte Babek'in isyanını Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketi olarak değerlendirmiştir. Halife Me'mun dönemindeki Arap akınlarına karşı olan bu hareketin Hürremiye tarikatının yayılmasıyla hızlandığını kaydederken, bu inancın Zerdüştlük ile benzer tarafları bulunduğunu belirtmiştir. Bu inancın Farsî olduğu ve Türklerle bir ilgisinin bulunmadığı görüşü bizce de doğrudur. Halife Mu'tasım, Türk asıllı Afşin adlı komutanının idaresindeki ordusunu bölgeye sevk ederek isyanı bastırmıştır. Ebulfez Elçibey, *"IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü"*, (çev. Muhammed Kemaloğlu), **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı. 6**, Haziran 2012, s. 106.

³ El-Yakubi, *"Kitabu'l Buldan"*, (çev. Yusuf Ziya Yörükân), Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, Ötüken Yayınevi, s. 123; Nailə Vəlixanlı, **Azərbaycan VII-XII əsrlərdə tarix, mənbələr, şərhlər**, Elm və Təhsil, Bakı 2016, s. 218.

yeniden inşa ettirmiştir. Yaklaşık 90 yıl sonra Sefer ayının 14'ünde (4 Ekim 1042) bir depremle yeniden şehir yerle bir olmuştur. Dahası Kadı Rükneddin Cüveyni, Mecma Erbabü'l Maslik'inde, gökbilimci Ebu Tahir Şirazi'nin bir gece kesinlikle bir deprem olacağını öngördüğünü ve devlet erkânının halkı şehrin dışına çıkaracağını ve orada düzlükte bir süre kalacaklarını öngördüğünü belirtmiştir. Gerçekten de kırk binden fazla kişi depremde ölmüştür. O zamanda Emir Vehsudan ibn Muhammed ibn Revvad el-Ezdi, Tebriz'i bu bahsedilen gökbilimcinin rehberliğinde yeniden inşa etmiştir. Ayrıca aynı astronom, Tebriz'in bundan sonra depremle yıkılmayacağını fakat su baskını tehlikesi altında olacağını söylemiştir. Derin yer altı su kanalları sayesinde yer altında delik açıldığı için basınçlı buhar dışarı çıkabilmiş, bu da yer sarsıntılarının olmasını önlemiştir.⁴

Tebriz'in yeniden inşası bahsinden öncesi için her ne kadar o dönem kaynağı olmasa da Ebu'l Ferec, Oğuzların Ermeniyeye seferi sonrasında 1037 yılında Tebriz'deki Araplar ve Kürtlerle mücadele ettiklerini belirtmiştir. Oğuzlar buradan Urmiye'ye geçmişler ve bu havaliye yerleşmeye devam etmişlerdir. 1042 Tebriz depreminin Türkler açısından en büyük önemi; bölgenin egemenliğinin tam olarak Oğuzların eline geçmesi olmuştur. Tuğrul Bey'in adına hutbe okutan Emir Vehsudan, Tebriz şehrinin dışında yaşadığı için kurtulmuş fakat Oğuzların Harezm üzerinden geldiklerini haber aldığı için

---

⁴ Hamdallah Mustawfi Qazwini, **Nuzhat Al-Qulub** (çev. G.L. Strange), London 1919, s. 79, 80; Ahmed b. Yahya el-Belazuri, **Fütuhu'l Buldan** (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 377; Abdürreşid el-Bakuvî, **Kitab-Telhis el-Asar Ve Ecaib el-Melik el-Kahhar** (çev. Ziya Bünyadov), Şur Neşriyyatı, Bakı 1992, s.71; Nüzhetü'l Kulub'dan; Aynı zamanda aynı astronom, Tebriz'in bundan sonra depremle yıkılmayacağını fakat su baskını tehlikesi altında olacağını söylemiştir. Derin yer altı su kanalları sayesinde yer altında delik açıldığı için basınçlı buhar dışarı çıkabilmiş, bu da yer sarsıntılarının olmasını önlemiştir. Revvadi döneminde inşa edilmiş olmasına ilişkin bilgi Fütuhu'l Buldan'da da geçmektedir. Ayrıca yine ana kaynaklardan Nasır-ı Hüsrev'in Sefername adı eserinde sözü geçen Emir Vehsudan için Tuğrul Bey dönemindeki Tebriz hâkimi olduğu ve Tuğrul Bey adına hutbe okuttuğu yazmaktadır: "O şehir, Azerbaycan ülkesinin merkezidir. Mamur bir şehirdir. Uzunluğunu, enliğini adım adım ölçtüm. Her ikisi de bir dört yüz adım geldi. Azerbaycan vilayeti padişahını hutbede böyle anıyorlardı: El-emirü'l eceli Seyfü'd Devleti ve Şerefü'l Mille Ebu Mansur Vehsudan İbni Muhammed Mevla Emrü'l mü'minin." Nasır-ı Hüsrev, Tebriz'in yarısını yıkacak şiddetteki depremden söz etmiş, kırk bin kişinin öldüğünü kaydetmiştir. Nasır-ı Hüsrev, **Sefername** (trc. Abdülvehap Tarzi), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s. 28.

kendini bir kaleye kapatmıştır. Ayrıca oğlunu da Tuğrul Bey'e rehin vererek Tebriz'deki hâkimiyetini devam ettirebilmiştir.⁵

İslam fetihleri esnasında Tebriz'den ziyade Erdebil önemli bir şehir iken, XI. yüzyıldan sonra Tebriz önem kazanmıştır. Tebriz, Azerbaycan bölgesinde Abbasi gücünün zayıflaması ve Selçukluların hâkimiyetiyle birlikte yükselişe geçmiştir. Bu dönemde Merağa özellikle Moğolların ilk döneminde başkent statüsü kazanarak Hülagü devrinde kalkınmıştır. Bundan sonra Tebriz'e ek olarak yeni bir bilim payitahtı ortaya çıkmıştır.⁶ Hatta bu bölgenin en önemli bilim yuvalarından Merağa Rasathanesi, meşhur Uluğ Bey Rasathanesi'nin kurulmasında ilham kaynağı olmuştur. Fakat 1259'da kurulan Merağa Rasathanesi kadar faaliyet sürdürememiş, Uluğ Bey'in vefatından sonra Ali Kuşçu bir süre burada ilmi çalışmalara devam ettiyse de sonradan Semerkand'da çalışmalarına devam etmiş ve nihayet İstanbul'a gelmiştir.⁷

Merağa'ya ilişkin ilk bilgileri ise ağırlıklı olarak Yakut el-Hamevi'nin Mucemü'l Buldan adlı eserinden öğreniyoruz. Hamevi, Merağa adının nereden geldiğini, ilk İslam fetihleri konusunu şöyle izah etmiştir: Merağa, Azerbaycan'ın en büyük ve ünlü şehridir. Deniliyor ki Merağa; Efrazhurus diye adlandırılıyordu. Ermeniyye ile Azerbaycan valisi Mervan bin Muhammed bin Mervan bin el-Hakem, Merağa civarında bulunan Mukan ile Ceylan'ı istila etmekten vazgeçtikten sonra buraya yerleşmiştir. Merağa da başlangıçta köy olarak kurulmuş ve zamanla büyümüştür.⁸

---

⁵ Kader Polat, **V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2010, s. 26.

⁶ Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, (çev. Cengiz Tomar) Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 218.

⁷ Wilhelm Barthold, **Uluğ Bey ve Zamani** (çev. İsmail Aka), TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 117.

⁸ Yakubi el-Hamevi, **Kitabü'l Buldan V**, Beyrut 1957, s. 93-94. Bu bilgiyi El-Belazuri, **Fütuhu'l Buldan**'da da kaydetmiştir. Yahya el-Belazuri, **Fütuhu'l Buldan** (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 376; Ebu'l Ferec, Arap muharrirlerinin Merağa'dan bahsederken onun Safi Nehri üzerinde çok şirin bir şehir olduğunu söylediklerini, Tebriz'in cenubundan 70 mil mesafede bulunduğunu, şehri çerçeveyen büyük surların dâhilinde kale ve tahkimatın göze çarptığını nakletmiştir. Şehrin asıl adının Karigat Al-Merağa yani "çimenler şehri" olduğunu ve böylece şehrin yeşillikler, bağlar, bahçeler arasında bulunduğu anlatmıştır. (Abu'l Farac, **Abu'l Farac Tarihi I**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Basımevi, Ankara 1945, s. 45.

Merağa'nın bir köy olarak kurulmasının akabinde Emevi döneminde alınmış bütün Azerbaycan şehirlerinde imar faaliyetleri hızlanmıştır. Abbasi Halifesi er-Reşit'in kızlarının birinin mülküne alınmıştır. El-Vecna bin Ravad el-Ezdi'nin bozup tahrip etmesi üzerine el-Reşit'in döneminde Huzeyme bin Halzem, Ermeniye ile Azerbaycan valisi olması ile dolaylarında duvar inşa ederek tahkimat yapmış ve medenileştirmiştir. Ayrıca Huzeyme bin Halzem Merağa'ya birçok asker yerleştirmiştir. Sonradan Babek el-Hürremi ortaya çıktığında Merağa Hürremiler hareketi için önemli bir şehir haline gelmiştir. Abbasi Halifesi el-Me'mun döneminde Ahmed bin Muhammed bin el-Cüneyd Ferzunde ile Ali bin Hişam dâhil olarak el-Me'mun'a bağlı bazı valiler tarafından duvarı onarılmıştır. Merâgalı insanların arasında Cafer bin Muhammed bin el-Haris ebu Muhammed El-Meraği de yolculuk yapanlardandır, Nişabur'da yerleşmiştir.⁹

Merağa, Ortaçağ boyunca önemli bir yerleşim yeri olduğu kadar zengin bir şehirdir. Ayrıca Hamdullah Kazvini ahalisini "*Açık tenli, Türk ırkından, Hanefi mezhebindedir, Arapça ile karışık Pehlevi lehçesi konuşurlar.*" şeklinde tanımlamıştır. İlhanlı döneminde hazine gelirinin 70 bin dinarı Merağa şehrine aittir. Bayındır bir şehir olduğu için tacirlerin de gözdesi olmuştur.¹⁰

Merağa, İlhanlı döneminde tıpkı Tebriz gibi kültürel çeşitliliği ve yetiştirdiği âlimleri nedeniyle Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden biridir. Özellikle Süryani vakanüvis Ebu'l Ferec'in Merağa üzerine verdiği bilgiler son derece önemlidir. İlhanlı döneminde Tebriz ve Merağa'yı ele almadan önce İlhanlı egemenliğinden önceki süreci anlatacağız.

Şunu belirtmek gerekir ki, 13.ve 14. Yüzyılı birbirinden kesin ve keskin bir şekilde ayırmak mümkün olmadığından bir bütün halinde inceleyecek ve mevzuyu İlhanlıların teşekkülünden itibaren ele alıp, Timurlu egemenliğine kadar izah etmeye çalışacağız. Tezimizin başlığının "*13. Ve 14. Yüzyıllarda Merağa*" olmasının nedeni de budur. Günümüzde İran devletinin sınırları içinde bulunan ve Türk nüfus çoğunluğuna sahip olan bu Azerbaycan şehri; Ortaçağ boyunca Bağdat, Kahire, Erzurum, Sivas, Konya, Kastamonu gibi önemli şehirleri ve Osmanlıların teşekkülüyle birlikte İznik ve

---

⁹ El-Belazuri, s. 376, 377.

¹⁰ Hamdallah Mustawfi Qazvini, s. 88.

Edirne’yi de hem ilmi hem de kültürel anlamda etkilemiştir. Biz de Merağa’nın ağırlıklı olarak bu yönünü ve bağlantı kurduğu şehirlerle olan ilişkilerini ele alacağız. Zira Merağa’da Nizamiye Medreseleri ile başlayan bilim ve medeniyet inşası, İlhanlılar döneminde zirveye ulaşmıştır.¹¹

Hülagu Han’ın Abbasi Halifeliği ile olan mücadelelerinden itibaren İlhanlılar kimi zaman İslam dünyası ile çatışma halinde olmuşlar, kimi zaman ise Anadolu ve Azerbaycan’daki medreselerde fıkıh, kelam, hadis, siyer gibi İslami ilimlerin öğretilmesinde öncü olmuşlardır. İlhanlıların çok dinli ve mezhepli yapısının hem Merağa ve Tebriz üzerinde, hem de Anadolu, Kuzey Afrika ve Arap coğrafyası üzerinde etkileri büyük olmuştur. Bu anlamda İlhanlı döneminin özellikle Anadolu Türklüğü için yıkım yarattığı kadar, tasavvufi hareketlerin hız kazanması, Türk boylarının Azerbaycan’dan Anadolu’ya akışı ve farklı uluslardan âlimlerin geçiş noktası olması gibi olumlu etkileri de olmuştur. Abaka Han’dan sonra tahta geçen Teküder Han’ın İslam’ı kabul edip Ahmed adını almasıyla başlayan süreçte istikrarlı bir dini inanç yapısı söz konusu olmamıştır. Daha sonra tahta geçen Argun Han ve Geyhatu Han ise Budizm’i benimsemiş ve Anadolu Türkmen Beylikleri ile mücadele etmiştir. Geyhatu Han’dan sonra Baydu Han ve Gazan Han arasındaki taht kavgaları esnasında da Gazan Han, Müslüman olmuş ve artık Moğollar arasında İslam yayılmaya başlamıştır. İlhanlılar’da İslam çağının tam olarak başladığı dönem Gazan Han ve Olcaytu Han dönemidir.¹²

Anadolu’daki karışıklık ve huzursuzluğun aksine bu iki kadim şehrin özellikle XIV. yüzyılın sonlarına doğru kültürel yapısının, bütün Türk ve İslam dünyasını etkilemiş olması dikkate değerdir. Anadolu Beylikleri, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Osmanlılar ve Safeviler bu iki şehrin ve etkisi altındaki Bağdat, Kahire, Konya gibi köklü şehirlerin birikimi ve mirasının üzerine inşa edilmiştir. Merağa’da yetişen âlimler, kullandıkları araç gereçler ve yazdıkları zicler sayesinde Trabzon Pontus İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu ve Papalık aracılığıyla Avrupa’daki bilimsel anlayışın ve aydınlanmacılığın temelini atmışlardır. Bu sebeple Merağa’yı esas alarak Türk ve/veya

---

¹¹ Ahmet Yaşar Ocak, **Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri**, Nizamiye Akademi Yayınevi, İstanbul 2017, s. 249.

¹² Reşidüddin Fazlullah, **Tarih-i Mübarek Gazan**, (ed. Karl Yan, Stephan Avestin), Hertford 1940, s. 46-49. (Tercüme için Saeid Bidokht’a teşekkür ederiz)

Müslüman âlimlerin faaliyetlerinin dip dalga etkisi yaratarak Asya ve Avrupa'daki çeşitli bilim dalları ile İslam Dünyasında fıkıh, hadis, kelim gibi dini ilimlere farklı yaklaşımların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Tezimizde İlhanlıların ilk başkenti Merağa ile sonraki başkenti Tebriz ekseninde XIII. ve XIV. yüzyıllarda coğrafyamızda yaşanan gelişmelerin bu iki şehir ekseninde başladığını kanıtlamaya çalışacağız.

I. BÖLÜM

1. Merağa'nın İlhanlı Dönemi Öncesi Siyasi ve Sosyal Durumu

Merağa asıl önemini İlhanlı dönemiyle kazanmış olsa da Selçuklular, İldenizliler, Harezmsahlar gibi Türk devletlerinin iktidar mücadelelerine sahne olmuştur. Bunu da ticaretin canlı olduğu bir bölgede olmasına borçludur. Merağa ve Tebriz arasındaki bölgenin ne kadar canlı olduğuna dair temel bilgileri veren coğrafyacılarından biri kuşkusuz Yakut el-Hamevi'dir. Merağa ile Erdebil arasında yer alan Meyanic (Miyane) ve Tebriz'e yakın olan Hüsrevşah'ta yer alan görkemli çarşı ve ribatların ve bu bölgelerin zenginliğinin, tacirleri Merağa'ya çektiğini vurgulamıştır.¹³ Nesturi Hristiyanlar, Yahudiler, Süryaniler, Ermeniler, Araplar, Türkler, Avrupa'dan gelen tacirler burada çok kültürlü yapıya katkıda bulunmuşlardır. Merağa'nın nüfusunun önemli bir kısmının Türklerden oluşması bakımından önem kazanmaya başladığı dönem, İldenizli Atabeyliği dönemidir. İldenizliler döneminde ticaretin Merağa ve çevresinde canlılık kazanmasıyla birlikte bu bölgede refah düzeyi artmış ve buna bağlı olarak ilmi hayat da canlanmıştır.¹⁴

“Kısaca İldenizlilerden söz etmek gerekirse, Şemseddin İldeniz aslında Selçuklu sultanı Mahmud'un veziri Kemaleddin Ali Semirumi'nin Türk kölesiydi. 516 H. Yılında Haşhaşiler tarafından öldürülmüştür. Onun (vezirin) öldürülmesinden sonra o (İldeniz) sultan Mahmud İbn-i Muhammed'in koruması olmuş ve sultan Mesut döneminde yükselmiştir. Ayrıca Azerbaycan ve Aran eyaletlerinin hâkimiyeti de İldeniz'e vermiştir.”¹⁵

---

¹³ Yakut el-Hamevi, **Kitabu'l Müşterik Vaz'an ve'l-Müfterik Suk'an** (ed. Ferdinand Wüstenfeld), Druck und Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, Göttingen 1846, s.132; Arapça olarak neşredilen ve Ferdinand Wüstenfeld'in notlarının yer aldığı bu baskı, Viyana ve Leyden'deki elyazma nüshaların redakte edilmiş halidir. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

¹⁴ Özellikle Mar Sauma ve Mar Jaballaha (yahut Yaballaha) dini hayat hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Nesturi Hristiyanların Merağa ve Tebriz'deki faaliyetlerini onların verdikleri bilgilerden ve Papalık ile olan mektuplaşmalardan öğreniyoruz. Bu konuyu ayrıntılı olarak “Merağa'da Dini Hayat” başlığı altında izah edeceğiz. Mar Yabbalaha, **The History of Mar Yaballaha and of His Vicar Bar Sauma** (çev. James. A. Montgomery), Columbia University Press, 1927, s. 23.

¹⁵ Ahmed Gaffari el-Kazvini, **Tarih-i Cihanârâ** (thk. Mücteba Minovi), Hafız Yayınevi, Tahran 1963, s. 124. (Tercüme için Saeid Bidokht'a teşekkür ederiz)

Cengiz İmparatorluğu döneminde Moğollar tarafından Merağa ve Tebriz'e akınlar başlamış, Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi ile birlikte Batı Deşt-i Kıpçak'ı idare eden Cebe ve Sübütey Noyan'lar Kazvin, Merağa, Tebriz çevresini kuşatmış ve Atabek Özbek'ten şehri teslim almışlardır. Moğolların bu bölgeye gelmeleri yalnızca Azerbaycan'ın güneyi ile sınırlı kalmamış, Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya'ya geçerek Ruslarla mücadele etmişlerdir. Aynı dönemde Celaleddin Harezmşah, bu bölgeyi ele geçirmek için Moğollarla mücadele etmiş, Tebriz ve çevresini aldıktan sonra burada kendi adına hutbe okutmuş, Merağalı Sadrüddin El-Alevi gibi âlimleri himayesine alıp burada toplamış, Merağa'yı ilim merkezi haline getirmiştir.¹⁶

İlhanlı egemenliği öncesinde Merağa'nın Gence ile sürekli etkileşim halinde olduğunu ve buraya zanaatkar akışı olduğunu görmekteyiz. Özellikle demircilikle uğraşan Ahiler bu bölgeye yerleşerek hem zanaatın öğrenilmesini sağlamışlar, hem de Merağa'da yetiştirdikleri çırakları, usta olduktan sonra Kuzey Azerbaycan'daki Beylekan, Şirvan, Bakü gibi şehirlere yönlendirmişlerdir.

2. XIII. Yüzyılda Bir Payitaht ve Bilim Merkezi Olarak Merağa

Merağa; çeşitli ulusların dikkatini Ortaçağ boyunca çekmiş bir şehir olarak, İlhanlıların kuruluş döneminde hem siyasetin hem de ilmin merkezi olmuştur. Her ne kadar Merağa Rasathanesi'nin önemi büyük olsa da, Avrupa'dan buraya gelen din adamları ve elçiler de bu bölgenin tanınmasına katkıda bulunmuşlardır. Sadece ilm-i hey'et (astronomi) değil; tıp, felsefe, kelam, hadis, fıkıh gibi alanlarda da pek çok âlimin yetişmesiyle birlikte Tebriz, Sultaniye, Zencan ve Kazvin'de farklı ilmi ve tasavvufi görüşlerin ortaya çıktığı şehirler olmuştur. Azerbaycan'da ortaya çıkan tasavvufi akımlar da Anadolu, Irak, –bilhassa Bağdat ve Musul- Mısır ve Doğu Roma'yı etkisi altına almıştır. Bu durumda Merağa'nın pek çok bölgeyi etkisi altına aldığını söylemek mümkündür.¹⁷

Merağa'da İlhanlı döneminde Sufi tekkeleri ve bu akım etrafında kurulan zaviyeler özellikle Gazan Han ve Olcaytu Hüdabende tarafından desteklenmiştir.

---

¹⁶ En-Nesevi, **Siret-i Sultan Celaleddin Mengübirtili**, (çev. Necip Asım Yazıksız), Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 78.

¹⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "*Merağa*", **TDVİA XXIX**, Ankara 2004, s. 162, 163.

Fütüvvet teşkilatının gelişmesi, Merağa'da çarşılar ve bedestenlerin sayısının artmasını sağlamıştır. Fütüvvet ehli zatlardan biri olan Evhadi Meraği de zaviye kuran Merağalı Ahilerden biridir ve Merağa'nın zengin ve bayındır bir şehir olmasını lehine kullanarak hankâhların sayısının artmasına vesile olmuştur. Zaviyesinde sema' olması nedeniyle Mevlevilikten beslendiğini anlıyoruz.¹⁸ Yine Gazan Han döneminde Ahi zaviyelerinde meslek öğrenimine önem verilmiş, zaviyelere çocuk yaşta alınan çırakların masrafları, çıraklıktan kalfalığa geçinceye kadar Tebriz'deki vakıf gelirleriyle karşılanmıştır.¹⁹ İlhanlıların Anadolu istilası da Ahilerin (zanaatkâr) giderlerinin vakıflar vasıtasıyla karşılanmasına vesile olmuştur.

Ayrıca Merağa Rasathanesi'nin inşası için kullanılacak bir maddi kaynak olarak; Hülagu Han, Bağdat'tan getirmiş olduğu sayısız eşya ve hazineleri Rey hâkimi olan Melik Nasıreddin Alâeddin'in eliyle Azerbaycan tarafına göndermiştir. Buna ek olarak İsmaili kaleleri, Rum, Gürcü, Ermeni, Lur ve Kürtlerden aldıklarını da Merağa'ya göndermiştir. Melik Mecdeddin-i Tebrizi'ye Selmas (Urmiye) Gölü kıyısında bulunan Tele denilen bir dağda son derece sağlam, yüce bir bina inşa etmesini buyurmuştur. Nakitlerin hepsini eritip balış (Moğol para birimi) yaparak ortaya koymuşlardır.

Möngke Kağan, Cemaleddin Mahmud bin Tahir bin ez-Ziyad adlı kişiyi görevlendirip, elçi olarak Nasıreddin Tusi'ye göndermiş, yıldız ilmi için bir rasathane kurdurmak istediğini ancak henüz buna muvaffak olamadığını bildirmiştir.²⁰

O sırada Hâce Nasıreddin-i Tusi, Sultan Celaleddin-i Harezşah'ın, Moğol'un istila ve galebesinden yenilip Tebriz'e geldiğinde, askerlerinin halka el uzattığı kendisine arz edildiğinde, *"Biz şimdi dünyayı alıyoruz, dünyayı korumuyoruz ve dünyayı alırken"*

---

¹⁸ Evhadüddin-i Meraği, bu eserinde İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın himayesinde olduğunu belirtmiştir. Evhadüddin-i Meraği, **Divan-ı Evhadi Meraği**, (haz. Said Nefisi), Emir-i Kebir, Tahran, 1320, s. 115-117; Bazı Ahilerin, pehlivanlık ve savaş aletlerine olan merakını tafsilatlı şekilde anlatmış, fütüvvet ehline öğütler vermiştir.

¹⁹ Reşidüddin Fazlullah iki eserinde Gazan Han'ın gençlerin meslek öğrenimine verdiği önemi izah etmiştir. Zaviyelerin eğitim alan kişilere burs vermesi, yiyecek ve yatacak yer ihtiyacının devlet hazinesinden karşılanması ve esnafların buna ekonomik desteği izah edilmiştir. Reşidüddin Fazlullah, **Tarih-i Mübarek Gazan**, (ed. Karl Yan, Stephan Avestin), Hertford 1940, s. 212; **Vakıfname-i Rab-ı Reşidi**, (thk. İrec Afşar ve Mücteba Minovi) Şehrivar Yayınevi, 1978, s. 31.

²⁰ Perviz Varcavend, **Kaveş-i Rasadhane-i Merağa**, Sepher Yayınevi, Tahran 1344, s. 34.

halkın halini düşünmek şart değil. Dünyayı koruyan olduğumuzda feryad edenin feryadına yetişiriz” dedi. Hülagu Han buna cevap olarak Hâce Nasıreddin’e “Yüce Tanrı’nın izniyle biz hem cihangiriz hem de cihandar, yağtaya cihangiriz ve il olana cihandar. Celaleddin gibi de güçsüzlük ve acizliğe mübtela değiliz.” demiştir.²¹

Nasıreddin Tusi, zamanın en büyük bilim merkezi olan Rasathane’nin bütün masraflarını vakıf gelirlerinden temin etmiştir. Hocaların ve çalışanların maaşlarını, Rasathane’nin giderlerini, öğrenciler ve misafirlerin aylıklarını, ödemiştir. Ayrıca kütüphaneye ayrılan bütçeyle Rasathane’de 400.000 civarında kitabın toplanmasına önayak olmuştur.²²

Hâce Nasıreddin Tusi’nin önderliğinde kurulmuş olan bu rasathane Tebriz’de kurulacak olan Şenb-i Gazan için bir öncü niteliğinde olmuştur.²³ Bağdat, fethedildikten sonra asrın bir kısım bilim adamı rasathane kurmak üzere davet edilmiştir. Hülâgü da Müeyyeddin b. Bermek b. Mubarekul-Urdi el-Dımaşk’ı– Urdi Dımaşk’ta bir köydür – rasat aletlerini düzenlemek için görevlendirmiştir. Musul’dan Fahreddin Meraği, Tiflis’ten Fahreddin Aşlatı, Kazvin’den Abu’l Hasan Ali b. Ömer Kazvini ve Allame Kutbuddin Şirazî gibi bilim insanları da bu işte ona destek vermişlerdir. Üstatların toplanması ve aletlerin tamamlanmasından sonra 1259 yılında Merağa şehrinde inşa edilmiştir.²⁴

Merağa’da sadece ilm-i hey’e üzerine yapılan çalışmalar değil; Nasıreddin Tusi’nin tıbbi çalışmaları kadar, Reşidüddin Fazlullah’ın Merağa’da simyacılıkla ilgili çalışmaları, zehir bilimi üzerine çalışmaları ve “Tiryâk-i Gazan” adı verilen panzehirin icat edilmesi devrim niteliği taşımaktadır. Cengiz sülalesinin rekabetinin neden olduğu

---

²¹ Reşidüddin Fazlullah, **Camiü’t Tevarih (İlhanlılar Kısmı)**, (çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmed Hesamipour Khelejani), Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 2013, s. 51.

²² Murat Demirkol, “*Nasıreddin-i Tusi’nin Bilim ve Felsefedeki Yeri*”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: IV**, Kasım 2010, s. 41, 42.

²³ Eserde Şenb-i Gazan’ın inşa edilmesinden sonra Merağa’daki rasathanenin önemini kaybedip harap vaziyette olması ifade edilmiştir. Abu’l Farac, s. 45.

²⁴ Vassaf, **Tarih-i Vassaf** (nşr. M. İsfahani), Tahran 1959, s. 51. Aligoli Mirza, **Rasadhane-ye Meraga**, Kitabhane-yi Merkezi ve Markeze Asnad-i Daneşgah-i Tahran, Tahran 1977, s. 34.

ve İlhanlı hükümdarlarını korumaya yönelik bu önlemler, bilimsel gelişmelere zemin hazırlamıştır.²⁵

2.1. Merağa Rasathanesi

İlhanlıların kuruluş döneminde siyasi merkez niteliğine sahip olan Merağa, Nasıreddin-i Tusi'nin kurulmasına öncülük ettiği rasathane ile birlikte ilmi açıdan da önem kazanmıştır. Bir Moğol kadını ile evlenen ve Merağa'ya yerleşen Nasıreddin-i Tusi, Hülagu Han döneminde rasathane kurmakla görevlendirilmiştir. “*Meraği*” nisbesiyle bilinen çok sayıda âlimin burada yetişmesi, hem Azerbaycan hem de Anadolu'da ilmi faaliyetlerin hem Azerbaycan hem de Anadolu'da özellikle astronomi ve matematik üzerine ilmi faaliyetlerin yayılmasını sağlamış ve hatta bu durum Osmanlı'nın ilk medresesi olan İznik Medresesi'ndeki ilmi çalışmalara etki etmiştir. Öyle ki Fatih Sultan Mehmed'in aldığı eğitim ve onun dönemindeki bilimsel faaliyetlerinin matematik ve astronomi kollarının temeli büyük ölçüde Merağa'da atılmıştır. Merağa Rasathanesi'nin Türk ve Müslüman bilim insanları ile birlikte çalışan Avrupalı bilim insanları, Doğu medreselerindeki bilgileri kendi ülkelerine aktarmışlardır. Merağa bu dönemde pek çok Arapça eserin tercüme edildiği bir yer olmuştur. Bundan İbnü'l Hâcib'in Arapça gramer üzerine yaptığı çalışmalardan istifade edilmesinin payı büyüktür. El-Kâfiye adlı eser sayesinde Arap olmayan âlimler nahiv öğrenebilmişlerdir.²⁶

Merağa Rasathanesi temelde ilmu'l hey'et için kurulmuş olsa da, Nasıreddin-i Tusi'nin etrafında toplanan âlimler hendese, tıp, mantık gibi müsbet ilimlerin yanı sıra dini ilimlerle de ilgilenen kişilerdi. Bu âlimlerden bazıları -Necmeddin Debiran bunlardan biridir- mantık bilimine getirdikleri açıklamalarla Tebriz'deki ilmi hayatı etkileyen bir felsefi akım olan Meşşâilik ile ilgili çalışmalara katkıda bulunmuşlardır.²⁷

---

²⁵ Nasıreddin-i Tusi, **Tansukname-i İlhani**, (çev. Gafar Kendli), Elm Yayınevi, Bakü 1984, s. 4.

²⁶ Alâi Mahmud Gadavi, **El-Mevsil ve'l Ceziretü'l Furatiyye fi ahd Devletü'l Moğol ve'l İlhaniyye**, Darü'l Gaida', Amman 2014, s. 193, 194.

²⁷ Ebü'l-Hasan Necmeddin Debiran Ali b. Ömer b. Ali Katibi, **Risaletü's-Şemsiyye fi'l-Kavaidi'l-Mantıkıyye**, Dersâdet Matbaa-i Ahmed Kamil, 1327, s. 2, 3. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

İslam Dünyasında Ortaçağ boyunca “*ilm-i ahkâm-ı nücûm*” yani yıldız ilmi rağbet görmüş; yıldıznameler sayesinde olacak olaylar için tahminde bulunma ve gezegenlerin hareketlerini yorumlama usulleri öğrenilmiştir. Her ne kadar kehanetlerin bilimsel bir yönü olmasa da, gaybı bilme arzusunun astronomi biliminin gelişmesine olan etkisi yadsınamaz. Gezegenlerin yönü, bazı gök cisimlerinin dönem dönem birbirlerine yaklaşması gibi durumları gözlemleyen Bağdat’taki astronomlar, Nasireddin-i Tûsi tarafından Azerbaycan’da kurulan bu yeni rasathaneye davet edilmişlerdir.²⁸

Rasathanenin kuruluşunda Nasireddin Tusi kadar, Dımaşklı âlim Mueyyedin el-Urzi’nin (el-Urdi olarak da geçmektedir) yaptığı çalışmalar; özellikle rasathanede kullanılan aletleri izah ettiği risale ile gezegenlerin yörüngeleri ve hareketlerini hesaplarken kullanılan yöntemler ve astronomi tarihi niteliği taşıyan iki eseri çok önemlidir. Diğer yandan hem vezir hem de bilim insanı olan Reşidüddin Fazlullah, yazmış olduğu eserlerde bu mevzudan ayrıntılı şekilde söz etmiştir. Ayrıca rasathanenin sadece gökbilimi değil; Merağa ve çevresinin coğrafi özelliklerinin tespit edilmesinde ne kadar önemli olduğunu da vurgulamıştır.²⁹

Ayrıca Merağa Rasathanesi’nde kullanılan gözlem araçlarının yapım aşamasında deha diyebileceğimiz Endülüslü astronom Muhyiddin Mağribi de Nasireddin Tusi’nin talebesi olmuş ve Merağa’da bir zic ve usturlab hakkında risale yazarak İtalyan, İspanyol ve Fransız astronomların birinci derecede kaynak olarak yararlandıkları iki önemli rehber oluşturmuştur. Battâni’nin eserlerinden öğrenip geliştirdiği usturlabların, Avrupa’ya iletilmesi konusunda köprü görevi görmüştür.³⁰

Diğer yandan Nasireddin-i Tusi’nin ortaya koyduğu Ay modeli, Bizanslı bilim insanı Gregory Choniades’in yaptığı çalışmaları büyük ölçüde etkilemiş, hatta *Zic-i İlhani* Choniades’in yazdığı *Zic-i Senceri* için ana kaynak görevi görmüştür.³¹ Tusi’nin mekanizma tekniğine katkıda bulunduğu doğrusal salınım üretmeye yönelik, dönen

---

²⁸ Vassaf, s. 123.

²⁹ Reşidüddin Fazlullah Hemedani, **Mecmu’a-i Reşidiyye** (thk. Haşim Recebzade), Kitabhane-i Kuh-i Gülistan, Tahran 1391, s. 20.

³⁰ Mecmua-i Reşidiyye, s. 204.

³¹ Gregory Choniades, **Zic-i Senceri** (çev. Joseph Gerard Leichter), Brown Üniversitesi, Rhode 2004, s. 66.

kürelerle oluşturduğu cihaz ise 1320 doğumlu Fransız bilim insanı ve diplomat Nicole Oresme'ye ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca ışığın kırılması ile ilgili olarak İbnü'l Heyssem'in yönteminden daha farklı bir yöntem izlemesi ve ışığın kırılmasının farklı yoğunluktaki iki düzlem arasında gerçekleşeceği tezini öne sürmesi de Merağa'daki optik çalışmalarını kaynak olarak kullanması sayesinde.³² Ayrıca Nasıreddin Tusi'nin eserleri İbraniceye tercüme edilmiş, Oresme'den önce Burgoslu Abner adlı Yahudi astronom tarafından XIV. Yy'da incelenmiştir. Endülüslü İbn Rıdvan'ın eserleriyle kıyaslayan Abner, İbrani harf dizilimi ve sayı hesabı ile benzer nitelikte olan "ebced" hesabını öğrenmiş ve Merağa'dan aldığı bilgileri İspanya'ya taşımıştır.³³

Merağa Rasathanesi'nin en önemli özelliklerinden biri de disiplinler arası çalışmayı desteklemiş olmasıdır. Buradaki ekip çalışmasında Çin takvimini kullanarak Han takvimi üzerine çalışan Çinli astronom Fao Mun-Ji, Kutbuddin-i Şirazi'nin Uygur takvimleri üzerine yazdığı risaleye kaynaklık etmiştir. Nasıreddin-i Tusi'nin oğulları Asiluddin Hasan ve Sadreddin Tusi de bu ekip çalışmasını yönetenlerin arasında yer almıştır. El-Kutubi'nin naklettiğine göre Mueyyeddin el-Urdi'nin mühendis olarak ürettiği gözlem aletlerinin önemli bir kısmı açık havada kullanılmak durumunda olduğu için, hava koşulları elverdiği ölçüde gözlem yapıp ziclerin hazırlanması on iki yıldan fazla sürmüştür. Satürn'ün (Zuhal) bir yılının neredeyse otuz Dünya yılına eşdeğer olduğu da Merağa'da yapılan çalışmalar sonucunda bulunmuştur. Meridyen hesaplamaları için kullanılan küre modeli ve usturlablar döneminin son teknolojisine göre üretildiği için burada yapılan çalışmalar Avrupa'dan Çin'e kadar bütün ulusların bilim insanlarını etkilemiştir.³⁴

---

³² Nicole Oresme, **De Visione Stellarum**, (çev. Dan Burton), Brill, Leyden 2007, s. 44-48.

³³Burgoslu Abner onradan Hristiyanlığı kabul etmiş, vaftiz olduktan sonra Nicole Oresme gibi astronomi üzerine önemli çalışmalar yapmıştır. Willy Hartner, **Copernicus, the Man, the Work, and Its History**, Proceedings of the American Philosophical Society 1973, s. 413-415.

³⁴ el-Kutubi burada Şemseddin el-Cezeri'nin anlattıklarını nakletmiştir. Nasıreddin-i Tusi'nin âlim yönünden bahsederken Merağa'ya Tiflis'ten Necmeddin el-Kazvini'yi getirttiğini, Kemaleddin bin Yunus el-Mevsili, Muineddin Selam bin Bedran el-Mısri adlı Mu'tezili âlimin de Merağa'da Nasıreddin-i Tusi ile birlikte çalıştığını anlatmıştır. Hülagu'nun Nasıreddin-i Tusi'ye ülkedeki tüm vakfiyeleri emanet ettiğini ve özellikle bu dönemde İslam dünyasının Şii âlimlerinin Merağa'ya akın ettiklerinin altını

2.1. Merağa Rasathanesi'nde Çalışan Alimler

Hülagu Han'ın Bağdat Seferi'nin zaferle sonuçlanmasıyla birlikte Bağdat ve Musul'dan Merağa'ya gelen Müslüman âlimler, buradaki ilmi faaliyetlerin temelini atmışlardır. Hâce Nasıreddin-i Tusi, Kutbuddin-i Şirazi ve Mueyyeddin el-Urzi'nin öncülük etme sürecinden söz etmek yerinde olacaktır. Zira rasathane yalnızca astronomi değil; tıp, mantık, hendese ve dini ilimlerin de öğretildiği bir yerleşke konumundadır. Bugün ahalsinin çoğu Türklere oluşan Merağa'da Rasad Dağı adı verilen yükseklik, Sultaniye ve Tebriz önem kazanıncaya kadar bir ucu Azerbaycan'dan Avrupa'ya; diğer ucu ise Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyanın bilimsel gelişmelerine zemin hazırlamıştır. Merağa'nın en büyük şansının Reşidüddin Fazlullah ve Nasıreddin-i Tusi olduğunu söyleyebiliriz. Eğer Reşidüddin, Merağa'da bilimin temelini atmamış olsaydı vezir ailesi olan Cüveyniler, Anadolu'daki bilimsel faaliyetleri için bir temel kuramamış olacaktı. Özellikle Şemseddin Sahib el-Divan el-Cüveyni, hadis, fıkıh, kelim gibi dini ilimlerin yanı sıra pozitif bilimlerin okutulmasına önayak olmuştur.³⁵

Merağa Rasathanesi ve sonrasında kurulan Şenb-i Gazan'da kelimenin tam anlamıyla havass sınıfının toplanmış olması, IX. ve XI. yy arasında Bağdat'ta düşünce yapısını etkilemiş olan Mu'tezile'ye bağlı olan alimlerin hür bir şekilde bilimsel araştırma yapabilmeleri ve Sünni akılcı âlimlerin özellikle ilm-i hey'et üzerine yazdıkları eserler, XIII. ve XIV. yy ilim dünyasını büyük ölçüde etkilemiştir.³⁶

Erzurum'daki Yakutiye Medresesi, Sivas'taki Gök Medrese, Kırşehir'deki Cacabey Medresesi hep bu ekolün üzerine inşa edilmiş bilim anlayışıyla bütün dünyadan âlimlerin bir araya toplandıkları yerleşkelere dönüşmüştür. Bu kusursuz zincirin halkalarını oluşturan önemli âlimler ve talebelerinden söz etmek yerinde olacaktır.

çizmiştir. El-Kutubi, **Fevatü'l Vefayat II**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü'n-Neha el-Misriyye, Kahire 1951, s. 225, 226. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

³⁵ Nasıreddin Münşi-i Kirmani, **Nesaimü'l Eshar Min Teamü'l Ahbar**, (ed. Mir Celaleddin Et-Tealât, Tahran 1986, s.101. (Tercüme için Saeid Bidokht'a teşekkür ederiz.)

³⁶ Diwan Taskheer Khan, "*Mu'tazilism: An Introduction to Rationality in Islam*", **International Journal of Engineering and Applied Sciences (IJEAS)** Volume-4, Issue-10, Ekim 2017, s. 60.

2.1.1. Hâce Nasıreddin-i Tusi

Merağa'nın ilim merkezi haline gelmesinde büyük katkısı olan Hâce Nasıreddin-i Tusi, 1201 yılında Horasan'ın Tus kasabasında Şii bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Caferi mezhebinden olduğu için fıkıh tahsilini Şii kaynaklar temelinde almış, fakat Hanefi ve Şafii fıkıhı hakkında da bilgi sahibi olmuştur. Hadis ve kelam gibi dini ilimlerin yanı sıra mantık, tıp, ilm-i hey'e, cebir gibi müsbet ilimlerle de ilgilenmiş, bu ilimler üzerine tahsil görmüştür.³⁷

Hülagu Han'a sadık bir âlim olması, onun işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Her ne kadar Memluk vakanüvisleri, rakibi olan İlhanlılar için genel itibariyle olumsuz bir üslupla yazmış olsalar da Nasıreddin-i Tusi'yi hem büyük bir âlim, hem de Hülagu'nun sert mizacını törpüleyen bir devlet adamı olarak ele almışlardır. Hatta Salahuddin Halil bin İzzeddin Aybek bin Abdullah es-Safedi, Nasıreddin-i Tusi'nin çok merhametli bir insan olduğunu, Hülagu Han'ın üzerinden her türlü bela ve afetin kalkması ve saltanatının uzun ömürlü olması için zindandaki mahkûmları azad etmesini istemiş ve tütsü yakarak üzerinden nazarı def ettiğini belirtmiştir.³⁸

Esasen Nasıreddin Tusi, felsefi düşüncelerinin temelinde öncelikle İbni Sina'yı derinlemesine incelemiş, her ne kadar İmamiye Şiasına intisab etmiş de olsa, İsmaililikten de yararlanarak kelam ilmi üzerine çalışmıştır. Bu da maddenin arkasındaki sırrı çözmeye odaklanmasını sağlamıştır. Bâtınlık temelinde Meşşâi ve İsrâki anlayışını mukayese etmeden önce "ahlak" kavramına kafa yormuş, İslam akaidinin temel esaslarının Ehli Beyt yoluna dayalı olduğunu öne sürmüştür. Eserlerini incelediğimizde Şii İslam anlayışının iman esaslarından "tevilla ve teberra" mevzuuna fazlasıyla eğildiğini görürüz.³⁹ Ancak Tusi, İsmaililiği tenkit ederken Caferilik ile ortak noktalarına temas

---

³⁷ Agil Şirinov, "*Nasırüddin-i Tûsi*", **TDVİA XXXXI**, İstanbul 2012, s. 437.

³⁸ Es-Safedi, **El-Vafi bi'l Vefeyat** (thk. Ahmed el-Arnaut ve Türkî Muhammed) I, Darü'l İhya et-Turas el-Arabi, Beyrut 2000, s.148. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

³⁹ Nasıreddin Tusi de özgeçmişini anlattığı *Seyr u Sulûk* adlı eserinde inancını izah etmiştir. İmamet ve Mehdilik meselesinde "*er-Risale fi'l İmame*", "*Fusûl-i Nasriyye*" gibi eserlerinde Oniki İmam tezini savunmuştur. Bundan hareketle, Nasıreddin Tusi'nin Moğollar için tehlike oluşturan Nizari İsmaililiği ile ilgili temel probleminin sadece siyasi olmadığını ve inanç noktasında İmam Cafer Sadık'ın evlatlarının imamlığında uzlaşamaması olduğunu söylemek mümkündür. Nasıreddin Tusi, **Seyr u Sülûk**, (çev.

etmeyi de ihmal etmemiştir.⁴⁰ Yalnız Nizari İsmaililiğinin kısmen de olsa etkisi altında kaldığını Seyr ü Sülûk adlı eserinden anlıyoruz. Caferiliğe daha yakın bakmasına karşın İsmaililiğin, Alamut kütüphanelerinin yakılmasıyla hiçbir şey kaybetmeyeceğini ve İsmaili din âlimlerinin ilminin yok edilemeyeceğini belirtmesi çok ilginçtir. İman esası bakımından Mehdi algısının farklılığı ve Caferilik ile İsmaililik arasındaki zihniyet çatışmasının aksine iki mezhebi uzlaştırmaya çalışan bir tavır içinde olmuştur.⁴¹ Öte yandan kâmil insan olabilmek için ahlak meselesini ele aldığı eserlerinde de insanın nefsinin terbiye etmesinin çeşitli yöntemlerinden bahsetmiştir. Bu vesileyle kendisinin sûfîlik tanımını yaptığını söylemek mümkündür. Ayrıca İbn Arâbi ve Sadreddin Konevi ile bir araya gelip görüşen Tûsi, onlarla fikirlerinin uyuşmadığını Evsafü'l Eşraf adlı eserinde açıklamıştır. keskin hatlarla belirlenmiş din anlayışının aksine akılcı bir tutumla sorgulamayı ön planda tutan din anlayışını savunmuştur. Bu da Nâsireddin-i Tûsi'nin bilhassa Ehli Sünnet âlimlerince eleştirilmesine neden olmuştur.⁴²

Nasireddin-i Tusi, hem Alamut ile bağlantılı olup, hem de Sünni ve Caferi âlimlerle bir arada bulunduğu için İslam içinde farklı mezhepleri tetkik etme imkanı bulmuştur. Özellikle hocası Muinüddin Salim bin Bedran el-Mısıri'den 1222 yılında henüz yirmi iki yaşındayken icazet alıp Kuhistan ve Nişabur'da dini ilimlerle içli dışlı olup, İsmaililer ile de bir araya gelmiştir. Hatta Alamut'a dahi gitmiş ve İsmaili din âlimi Alaüddin'i Risale-i Muiniyye adlı eserinde övmüştür. Üstelik Alâüddin vefat ettikten sonra onun oğlu Keyhüsrev ile de bir araya gelmiştir. "*Ahlak-ı Nasiri*" adlı eserini de mezheplerle ilgili kesin bir fikir belirtmekten kaçınarak kaleme almış, bu yönüyle de çokça eleştirilmiştir. "*Hall-i Müşkilât-ı Muiniyye*" adlı eserini de hocası Muinüddin'in

---

Seyyid H. Badahşani), Contemplation and Action: The Spiritual Autobiography of a Muslim Scholar, Tauris, New York 1999, s. 26-31.

⁴⁰ Muhammed Razavi, **Ahval ve Asâr-i Ebu Cafer Muhammed bin Muhammed bin Hasan el-Tusi**, İntişarat-i Danişgâh-i Tahran, Tahran 1975, s. 47.

⁴¹ Tusi, **Seyr u Sülûk**, s. 48.

⁴² Nasireddin Tusi, **Tecridü'l Akaid** (thk. Abbas bin Hasan Süleyman), Darü'l Maarifü'l Cami'a, İskenderiye 1995, s. 2-4; Nasireddin Tûsi, **Evsafü'l-Eşraf** (çev. Fuzuli Şafiyev), Milli Virtual Kütüphane, Bakü 2010, s. 85, 86.

yanındayken yazmıştır.⁴³ Nasireddin-i Tusi ilk gençlik yıllarında İsmaili mezhebine mensup âlimlerden faydalanmış, daha sonra İbn Miskeveyh'in ahlak ile ilgili görüşlerinden istifade etmiş ve Platon'un yaklaşımına İslami bir yorum getirmiştir.⁴⁴

Nasireddin-i Tusi, “*eş-Şeklü'l Katta*” adlı eseri ile de riyaziyyat ve ilmu'l hey'e alanlarında Harezmi'den sonra büyük adımlar atmış bir âlimdir. Bu eserinde de düzlem ve küresel üçgenleri çözümleyen kavramları⁴⁵ açıklamıştır.

Nasireddin Tûsi, hem titiz ve disiplinli çalışmasıyla, hem de çağdaşı olan Reşidüddin Fazlullah Hemedani, Kutbüddin-i Şirazi, Mueyyeddin el-Urzi gibi önemli devlet ve bilim adamları ile bilgi alışverişi içinde olmasıyla birçok konuda kendini ispatlamıştır. Örneğin; Çin tıbbına karşılık Türkistan coğrafyasında yöntemleri benimsenen tıp kitaplarından biri olan “*Tansukname-i İlhani*” adlı eserinin sayesinde Azerbaycan ve Asya'daki Türkler, Moğollar, Farslar, Araplar ve bu bölgeye gelen tacirler vasıtasıyla Avrupa, çeşitli hastalıklara karşı tedavi yöntemleri geliştirebilmiştir. Özellikle kalp hastalıklarının tedavisinde büyük bir aşama kaydedilmiştir.⁴⁶

Aynı dönemde Nasireddin-i Tûsi ile birlikte çalışan vezir Reşidüddin Fazlullah'ın bitkiler hakkında nebatat âlimi denecek kadar ayrıntılı bilgi sahibi olması da otacılığın ve buna bağlı olarak tıbbın gelişimini sağlamıştır. Merağa, Zencan, Kazvin, Urmiye, Tebriz, Erdebil gibi Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde yetişen endemik bitkilerin ne işe yaradığını

---

⁴³Sajjad Nikfahm Khubravan, “Nasir al-Din Tusi from Quhistan to Maragha” **al-Risāla al-Mu'iniyya (al-Risāla al-Mughniya) and its Supplement**, 2020, s.1, 2.

⁴⁴ Nasireddin-i Tusi'nin dini inancı ve mezhebi yaklaşımı hayli ilginçtir. Eserlerinde Ehli Beyt sevgisinden ve imamet inancından kesinlikle taviz vermediği halde Şia içindeki iki farklı mezhebin etkisinde kalmış gibi görünmektedir. Sünni âlimlerle de sıklıkla bir araya gelen Nasireddin-i Tusi, Caferilik ile İsmailik arasındaki sonuncu imamın kim olduğuna ilişkin tartışmalara girmekten kaçınmış, ılımlı bir tutum izlemiştir. İslam'ın temel ahlak kurallarını ele aldığı Ahlāk-ı Nasiri ve diğer ahlaki ve dini içerikli eserlerinde ele alırken bu konuya fazla değinmemiş, Platon'un felsefi yaklaşımlarına daha fazla eğilmiştir. Rahim Sultanov'un eserin girişindeki ilgili değerlendirmeleri için bkz. Nasireddin-i Tûsi, **Ahlak-ı Nasiri** (çev. Rahim Sultanov), Lider Neşriyat, Bakü 2005, s. 13.

⁴⁵ Ramiz Dəniz, **Əsrləri qabaqlamış âlim – Nəsirəddin Tusi**, MEA, Bakü 2014, s. 242; Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Ağababa Rzayev, **Nəsirəddin Tusi: Həyatı, Elmi, Dünya Görüşü**, Kitab Klubu, Bakü 2015.

⁴⁶ Nasireddin Tusi, **Tansukname-i İlhani (Cevahirname)**, s. 7.

bilen Reşidüddin, verimli topraklara sahip olan bu arazilerde araştırma yapmış, *Asar u Ahya* adlı eserinde bütün bitkilerin özelliklerini izah etmiştir. Nasireddin Tusi'nin coğrafya üzerine yaptığı çalışmalar için de faydalı bir eser olmuştur.⁴⁷

Ayrıca özellikle bölgede yaşayan Budist Uygur Türkleri ve Gök Tanrı'ya inanan Kıpçak Türklerinin geleneksel yöntemlerle icra ettikleri otacılık, bu ansiklopedik mahiyet taşıyan eser sayesinde daha kapsamlı şekilde yapılmıştır. Bilhassa bu eser sayesinde Merağa ve Tebriz'de tarım canlanmış, hangi ürünlerin ne şekilde ve hangi tarım aletleriyle üretileceği konusunda bilgi sahibi olunması sağlanmıştır. Bu da ticaret konusunda zaten gelişmiş olan bölgenin zenginliğinin artmasını sağlamıştır. Bilhassa Urmiye Gölü'nün yakınlarında tarım arazilerinin pirinç ekimi için kullanılması, fazla ürün verdiği için kâr edilmesini sağlamıştır. Reşidüddin Fazlullah ve Nasireddin Tusi'nin ortak çalışmaları sayesinde Merağa bayındır bir şehir haline gelmiş, siyasi öneminin yanı sıra âlimlerin toplandığı ve ilmî açıdan oldukça önemli bir şehir olmuştur.⁴⁸ Ayrıca Nasireddin-i Tusi, ilm-i hey'et ve coğrafya ile ilgili olarak yaptığı çalışmalarla hem çağdaşı Süryani Bar Hebraeus'a hem de yüzyıllar sonra XVII. Yy Süryani Patriarki Nimetullah'ın yaptığı çalışmalara ışık tutmuştur. Süryani din adamlarının Merağa'da müsbet ilimlerle de uğraşmalarının önünü açan ve onlarla sürekli ünsiyette olan Nasireddin-i Tûsi, Antik Yunan döneminde yapılan çalışmaları da incelemiştir.⁴⁹

2.1.2. Kutbüddin-i Şirazi

Merağa ekolünün en önemli temsilcilerinden biri olan Kutbüddin-i Şirâzi, Nasireddin-i Tusi gibi çok yönlü bir bilim insanıdır. İbnü'l Heysem'den sonra İslam Dünyasında gerilemeye doğru giden optik bilimi üzerine yaptığı çalışmalar, Tyanalı Apollonios ve Arşimet'in çalışmalarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Kutbuddin Şirazi, ışığın kırılmasıyla ilgili yaptığı araştırmalarda "Apollonios'un konik kesitleri" teoreminden faydalanmıştır. İbnü'l Heysem, Makale fi Temâmi Kitab el-Mahrûtat adlı tercümesinde Apollonios'un eserinin kayıp olan 8. Cildi için yazdığı zeyl sayesinde Kutbuddin-i Şirazi'nin çalışmalarına önemli bir kaynak sunmuştur. Batılı bilim insanları

⁴⁷ Reşidüddin Fazlullah, *Asâr u Ahyâ* (thk. İrec Afşar), Menuçehr Yayınevi, Tahran 1348, s. 144, 145.

⁴⁸ Reşidüddin Fazlullah, *Asâr u Ahyâ*, s. 168.

⁴⁹Takahashi, "The Greco-Syriac and Arabic Sources of Barhebraeus", *Mineralogy and Meteorology in Candelabrum sanctuarii, Base II*, *Journal of Eastern Christian Studies*, 56, (2004), p. 191-196.

tarafından İbn Sahl ve İbnü'l Heysem'in Antik Yunan temelli çalışmaları "Greko-Arap medeniyeti" olarak adlandırılmışsa da, Kutbuddin Şirazi'nin açtığı yeni ufukla, talebesi Kemaleddin el-Fârisi Kopernik'in optik üzerine yaptığı çalışmalara ilham kaynağı olmuştur.⁵⁰

XVI. Yüzyılın başlarında Flaman hekim ve botanikçi Rembert Dodoens'in Latince yazdığı *De Sphaera, siue de Astronomiae et Geographiae principiis* adlı eserinde Kopernik'in çalışmalarından bahsettiği bölümde Ay ve Mars'ın yörünge hesaplamaları ve Dünya'nın enlem ve boylamlarının belirlenmiş hali ile Nasireddin Tusi'nin *Zic-i İlhani* adlı eserindeki hesaplamalar birbirini tutmaktadır. Öte yandan *Risale-i Si Fasl* adlı eserinde gezegenlerin dönüş açıları ve hesaplamaları da birbirini tutmaktadır. Zaten bu iki eserde de her iki âlim de burçlar hakkında bilgi vermiştir. Nasireddin Tusi bu eserde insanların duygudurumu ve kaderlerinin gezegen açıları ile ilgili bağlantılarının olduğunu iddia etmiş ve yıldıznameye ayırdığı kısımda izah etmiştir.⁵¹ Kutbuddin-i Şirazi'nin Kastamonu'da yazdığı *İhtiyarât-ı Muzafferi* adlı eserinde yıldız ilmini derinlemesine izah etmiştir. Kutbuddin Şirazi'nin yazmış olduğu bu eser, gaybdan haber vermeye çalışmaktan ziyade insanların kişilik özelliklerinin gezegenlerin çekim gücü ile olan bağlantısını izah etmektedir.

İbnü'l Fuvati, Mars'ın episklik denklemini ortaya koyan Şirazi'nin Muhyiddin el-Mağribi gibi Nasireddin Tusi'nin araştırmalarını daha da genişleterek *Zic-i İlhani* temeli üzerine gökbilimi binasını inşa ettiğini kaydetmiştir. Şirazi, İbn Yunus'un yaptığı araştırmalara ek olarak on dört yıldızın yörünge derecelerini ve yıldızların merkezinden itibaren yörünge çap ve yarıçapını hesaplamıştır. Bu anlamda Kastamonu'da yazılmış olan *İhtiyarat-ı Muzafferi* adlı eser Ortaçağ astronomi ilmi için son derece önemli bir kaynaktır. Şirazi, *İhtiyarat-ı Muzafferi* adlı eserinde *Nihayetü'l İdrak* adlı eserinde ele aldığı konulara bir kez daha değinmiştir. Yıllarca Anadolu'nun denize kıyısı olan

---

⁵⁰Elhard Wiedemann, *Dirasat fi'l Ulûmi'l Arabiyye ve İslamiyye*, Darü'l Kütubi'l İlmiyye, Beyrut 2020, s.144; Kurt Bernardo Wolf, *Geometric Optics on Phase Spaces*, 2014, s. 57.

⁵¹ Nasireddin Tusi, *Risale-i Si Fasl*, (çev. Kemal Abdullayev), Azerbaycan Milli Elyazma Enstitüsü, Nurlan Yayınevi, Bakü 2002, s. 8, 9.

bölgelerini gezip Garp Denizi haritası çıkarmıştır.⁵² El-Vabkanavi'nin incelediğimiz zicindeki Merkür ve Venüs'ün eksantrikliğinin ortaya konması için yaptığı çalışmalarda kullandığı an kaynaklardan biridir. Ayrıca Nasıreddin Tûsi'nin “*el-Tezkire fi-İlmü'l Hey'et*” adlı eserine şerh yazmıştır. Hüseyin el-Bircendi ve Nezzam Nişaburi de bu esere şerh yazmıştır. Kutbuddin-i Şirazi, bu şerhte enlem ve boylam hesaplamalarını incelemiştir. Nasıreddin Tusi'nin eserlerini kaynak olarak kullanmış, Merağa'da başladığı ve Tebriz'de hayatının son yıllarına kadar devam ettiği astronomi bilimi ile ilgili eserlerinde Tusi'den etkilenmiştir.

Genel itibariyle Şii âlimlerin yıldız ilmi ile olan ilgisinin İmam Cafer Sadık'a atfedilen “Yıldızname” ve cifr kitapları ile ilgisi olduğu görüşü vardır. Ancak bu konunun ihtilaflı olduğu göz ardı edilmemelidir. Fal ve büyü gibi konularla ilgilendiği düşünülse de, dinen caiz olmadığı için İmam Cafer Sadık'ın bu işlerle uğraşması pek olası değildir. İlhanlı döneminde yapılmış olan müneccimlik çalışmaları, Karakoyunlu hükümdarı Mirza Cihanşah'ın da ilgisini çekmiş ve Celaleddin Devvâni, “*Risale-i Havas-ı Huruf*” adlı eserini yazarak Cihanşah'a Tebriz'de sunmuştur. Bu eserin Karakoyunlu döneminde Hurufilik konusunda önemli bir kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Bâtını ilimlerden biri olan havas ile birlikte Arap harflerinin insan ve çeşitli hayvan suretinde çizilmesi ve bunda gizem aranması ile birlikte Noktavilik cereyanı da ortaya çıkmıştır.⁵³

Ali Kuşçu'nun şerh yazarak tenkit ettiği “*Tuhfe el-Şahiyye fi'l Hey'e*” adlı eserinde Güneş'in dışmerkezini hesaplayan Şirazi, yaptığı çalışmalarda eliptik yörüngedeki gök cisminin çekim merkezine en yakın ve uzak tarafını hesaplayarak kütle çekim gücünü ortaya koymuştur.⁵⁴

Şimdiye kadar âlim yönüyle ele aldığımız Kutbuddin Şirazi, aynı zamanda kadılık ve elçilik görevi de yapmıştır. Hatta Sivas kadısı iken Şemseddin Cüveyni'nin yarlığıyla Memlûklülere elçi olarak gönderilmiştir. Kutbuddin-i Şirâzi, Kayseri'den sonraki durağı olan Sivas'ta Sahib Ata Fahreddin tarafından 1271 yılında inşa ettirilen Gök Medrese'de

---

⁵² Mahmut Recep Keleş, **Kutbuddin-i Şirazi: Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi**, Rağbet Yayınevi, İstanbul 2018, s. 155.

⁵³ Moojen Momen, **An Introduction to Shii Islam**, Yale University, Londra 1985, 52.

⁵⁴ Mohammad Mozaffari, Georg Zotti, “*The Observational Instruments at the Maragha Observatory after AD 1300*”, **Suhayl 12**, (2013), s. 36.

müdürlük ve tabiplik yapmıştır. Şehrin kadılığını da yapan Kutbuddin-i Şirâzi, Memlûk Sultanı Kalavun'a elçi olarak gönderileceği 1282 yılına kadar Gök Medrese'deki çalışmalarına devam etmiştir.⁵⁵

Kutbuddin-i Şirâzi optik (menâzır), tıp, riyaziyat, mantık gibi müsbet ilimler ve hadis, tefsir, fıkıh gibi dinî ilimlerdeki uzmanlığını Mısır'daki elçilik görevinden sonra da devam ettirmiştir.

2.1.3. Mueyyeddin el-Urdi

Nasıreddin Tusi ve Kutbuddin-i Şirazi kadar önemli olan bir diğer astronom Mueyyeddin el-Urdi'dir. Günümüzde bile Ay'ın hareketlerini nasıl hesapladığı ve lemmanın nasıl oluşturduğu çok önemli bir tartışma konusudur. Apollonius Teoremi'nin gelişmiş halini Merağa'da oluşturarak, kendisinden 250 yıl sonra bile Kopernik'in çalışmalarına kaynak teşkil etmiştir.⁵⁶

Mueyyeddin el-Urdi ve çağdaşı olan diğer büyük Merağa âlimlerinin çalışmaları sonrasında Tebriz'deki Şenb-i Gazan ve Semerkand'daki Uluğ Bey'in kurduğu rasathaneyi etkilemiştir. Hatta Ali Kuşçu ve torunu Mirim Çelebi, hendese ve ilm-i ahkâm-ı nücum ile ilgili olarak yaptıkları çalışmalarla Osmanlı astronomisinin belkemiğini oluşturmuşlardır.⁵⁷

Merağa'da yapılan bütün çalışmalar birbiriyle bağlantılı ve birbirinin eksikliğini tespit edip tamamlamaya dayalı olduğu için Mueyyeddin el-Urdi'nin "*Risale fi-Keşfiyyetü'l-Ersad*" adlı eseri dünyanın yarımküre çapının ve dönencelerinin hesaplandığı bir eser olarak Merağa'nın bulunduğu enlemi tespit etmede faydalı olmuştur. Ayrıca Bar Hebraeus'un Merağa'da 1279 yılında yazdığı "*Kethabha Dhe-Sullaka Hawnanaya*" adlı eseri için de önemli bir kaynak olmuştur. Mueyyeddin el-

---

⁵⁵ Mahmut Recep Keleş, "*Kösedağ Savaşı Sonrası Anadolu'ya Gelen Âlimlerden Sivas Kadısı Kutbuddin-i Şirâzi ve İlmî Faaliyetleri*", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 24, (Haziran 2018), s. 72.

⁵⁶ Maryam Zamani, "*Planetary Retrograde Motion in a Treatise Attributed to Mu'ayyad al-Dîn al-'Urdî*", **Tarikh-e Elm**, Vol. 18, 2020, s. 41

⁵⁷ Yavuz Unat, "*İslam Dünyasında Astronomi ve Gözlemlerinin Gelişiminde Önemli Bir Adım: Merağa Gözlemevi*", **Bilime Adanmış Ömür: Nasıreddin-i Tusi**, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 39.

Urdu'nin en önemli eseri Tarihu'l ilmu'l Felek dünyanın dönüş hızını ve Merağa'da geliştirilip İspanya'ya gönderilen usturlablar hakkında bilgi vermiştir.⁵⁸

2.1.4. Muhyiddin el-Mağribi

Muhyiddin el-Mağribi en çok trigonometri, Menelaus teoremi kitabı, sinüslerin hesaplanması üzerine inceleme çalışmaları ile tanınır. Merağa'da Kurtubalı âlim İbn Ebu's-Şükr'ün yaptığı çalışmalar öncelikle Bağdat'ı etkilemiş, sonrasında Merağa'da Hülagu Han ile görüşükten sonra Merağa'da çalışmaya başlamıştır. Muhyiddin el-Mağribi de İbn Ebu's Şükr'ün "Tâcü'l-Ezyâc" adlı eserinden faydalanarak çalışmalarını geliştirmiştir.⁵⁹

Muhyiddin el-Mağribi'ye ilham veren İbn Ebu's Şükr'ün adından Endülüslü olduğu anlaşılmaktadır. Endülüs'te dini açıdan büyük önem arz eden Maliki Okulu'ndan yetişmiştir. 1258 yılına kadar Şam'da yaşayıp Tâc el-Ezyâc adlı ünlü eserini burada yazdıktan sonra Bağdat'a geçmiş ve orada bilimsel faaliyetlerine bir süre devam ettikten sonra Merağa'daki rasathaneye gitmiştir.

Merağa Rasathanesi kütüphanecisi İbnü'l Fuvati'ye göre, bilinmeyen bir tarihte Tusi'nin ekibine katılmış ancak açıkça 1262'den önce, yıl Merağa Rasathanesi'nde yaptığı bazı astronomik gözlemler bu sürecin ilk çalışmaları olmuştur. Aslında, muhtemelen 1260'tan önce ekibe katılmıştı, çünkü o tarihte Tahrir-i Usûl-i Öklides (Öklid Unsurlarının Yeniden Düzenlenmesi) Merağa'da, kendi eliyle kopyalanmıştır. Kaynaklara göre, Muhyiddin el-Mağribi, Merağa'da yaklaşık 20 yıl çalışmış ve 1275 yılında ikinci zici olan Edvarü'l Envar'ı yazmıştır.

Muhyiddin el-Mağribi, Merağa'da çalıştığı süreçte Güneş sisteminde yer alan sekiz gezegenin enlem ve boylamlarını hesaplamış ve bulduğu sonucun Ptolemaos'un Almagest eserindekiyle örtüşmediğini fark edince hatanın kendisinden değil, geçmişteki astronomların daha ilkel aletler kullanmalarından kaynaklandığını fark etmiştir. Bundan dolayı da hemen *Telhisü'l Almagesti* adlı eserini kaleme alarak Ptolemaos'un yanlışlarını

---

⁵⁸ Mueyyeddin el-Urdi, **Tarihu'l İlmu'l-Felek**, (thk. George Saliba), Merkez Dirasat el-Vahdetü'l Arabiyye, Beyrut 2001, s. 29.

⁵⁹ Merce Comes, "A New Manuscript of Ibn Abî 'l- Shukr's *Tāj al- Azyāj.*", **VII International Symposium on the History of Arabic Sciences, Al- Ain**, United Arab Emirates 2000, s. 6.

düzeltilmiştir. Burada kendi hipotezlerini de anlatan Mağribi, sadece bir bilim olarak astronomiyi incelemekle yetinmemiş, İslam dünyasında ilm-i ahkâm-ı nücüm üzerine yaptığı çalışmaları da incelemiştir.⁶⁰

Ayrıca yaptığı takvim çalışmalarında Moğol ve Uygur takvimlerini kullanmış, Çin'deki Yuan hanedanı döneminde oluşturulmuş Uygur takvimi üzerine “*Risaletü'l Hita ve'l Uygur*” adlı eserini kaleme almıştır.⁶¹

2.2.1. Merağa'da Yazılan Zicler

Merağa Rasathanesi, bir müsbet ilim olarak ilmu'l hey'etin XIII. yüzyılda dünyadaki en önemli merkezlerinden biriydi. Bu da çağlar ötesine miras bırakılabilmiş olan, çağının akademik eserlerinin yazıldığı bir bilim başkenti olmasını sağlamıştır. En başta Hâce Nasireddin Tûsi'nin yazmış olduğu Zic-i İlhani bu eserlerin en önemli kaynağı olmuştur. Zic-i İlhani hem takvim hesapları konusunda önemli bir eserdir hem de yaklaşık 256 şehrin koordinatlarını vermesi bakımından eşsizdir.⁶² Merağa'da yapılmış olan çalışmaların tamamını toplu bir bibliyografya olarak nitelendirmek mümkündür. Zira adeta bir havuzda biriken suya benzeyen bu eserler, Anadolu'da başta Osmanlı Beyliği olmak üzere diğer Anadolu Türkmen beyliklerinde, Bağdat'ta, Kahire'de, Marakeş'te yapılmış olan çalışmaların temeli olma özelliğini taşımıştır.⁶³

En başta Zic-i İlhâni'nin Hülâgu Han ve Abaka Han'ın desteğiyle Çin ve Uygur takvim yöntemleri kullanılarak yeni bir takvim sistemi oluşturulmak üzere yazılmaya başladığını belirtmek gerekir. Nasireddin-i Tûsi Yahudi astronomların modellerine de başlangıçta yer vermiştir. Küresel astronomiye ilişkin ve dünyanın ekliptik düzlemini hesaplayan Nasireddin-i Tûsi Batlamyus'un Almagesti eserinden faydalanarak otuz beş

---

⁶⁰ Mohammad Mozaffari, “*A Forgotten Solar Model*”, **Archive for History of Exact Sciences**, (2016), s. 278.

⁶¹ Ferruh Müftüoğlu, “*İbn ebü's-Şükr*”, **TDVİA XIX**, İstanbul 1999, s. 475.

⁶² Habibulla Memmedbeyli, **Mehammed Nasireddin-i Tusi**, Gençlik Neşriyyat, Bakı 1980, s. 74-75; Agil Şirinov, “*Nasirüddin et-Tûsi: İbn-i Sinacılığın Kelâmla Sentezi*”, **İslam Felsefesi Tarih ve Problemler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s. 469, 470.

⁶³ Yavuz Unat, “*Zic-i İlhâni*”, **TDVİA XXXIV**, İstanbul 2013, s. 399; Nasireddin-i Tûsi, **et-Tezkire fi İlmi'l Hey'e: Nasir al-Din Tusi's Memoir On Astronomy**, (çev. Cemil Receb), New York 1993, s. 23-25.

farklı yerin en uzun gündüz süresini eserinde izah etmiştir. Ayrıca Nasîreddin-i Tûsî'nin önemli kaynaklarından biri de Yahya ibn Mansur'un kaleme aldığı *Zic-i Mumtehan*'dır. IX. yüzyılda Abbasi halifesi Me'mun devrinde yazılan bu zic, on sekiz yıldızın merkez koordinatları, gündüz yayı, gündüz yayını sinüsü ve meridyen yüksekliğini içermektedir. Ayrıca Ebu Cafer el-Hazin'in *Zicü's-Safa'ih* adlı eseri ilm-i hey'et için kullanılan araç ve gereçler konusunda önemli bir rehber olmuştur.⁶⁴

Merağa'da yazılan ziclerin belkemiğini oluşturan Zic-i İlhani'ye ek olarak Nasîreddin-i Tusi'nin bazı hesaplama hatalarını düzeltmek veya yeni araştırmaları eklemek için başka zicler de yazılmıştır. Bunlar ise tıpkı Zic-i İlhani gibi Endülüslü âlimlerin ziclerini ana kaynak olarak temel almış olsalar da, daha gelişmiş tarzda eserlerdir. Buna en iyi örneklerden biri, Şemseddin el-Vabkanavi'nin *Zic-i Muhakkak* adlı eseridir. Nasîreddin-i Tusi'nin hem öğrencisi hem de yardımcısı olarak Merağa ve Tebriz'de çalışan Buharalı Vabkanavi, Celâli takvimini örnek alarak yeni bir "Tatar takvimi" oluşturmak üzere çalışmalarına başlamış ve "Han" adlı yeni bir takvimi ortaya koymuştur. İlk olarak 1272 yılında bu eserini yazmak üzere gözlemlerine başlayan Vabkanavi, 1266 yılını başlangıç olarak kabul etmiştir.⁶⁵

Merağa'da yazılmış olan bir diğer önemli zic, Tâcü'l Ezyâc'dır. Muhyiddin el-Mağribi, Antik Yunan astronomları ve Endülüs Emevilerinin yaptığı gökbilim çalışmalarından istifade ederek yazmış olduğu zicinde geometriyi kullanarak yörünge hesaplamaları yapmıştır. Zodyak'taki oniki yıldızın yörüngelerini hesaplarken hem Nasîreddin-i Tusi'nin eserini kaynak olarak almış, hem de formül olarak Apollonius'un konik kesitleri, Menelaus üçgen teoremini ve Öklid geometrisini kullanarak en doğru hesaplamayı yapmıştır. Mağribi'nin eserleri özellikle Endülüs ve İspanya'ya taşınmış, bu

---

⁶⁴ "Las Tabulae Probatae", **Homenaje a Millás-Vallcrosa**, II, Barcelona 1956, s. 3; Viladrich Merce, *The Planetary Latitude Tables in the MUMTAHAN ZIJ*, **Journal for the History of Astronomy**, Science 1988, s. 4-6.

⁶⁵ Belirtmek gerekir ki, Vabkanavi'nin yazdığı bu eser ve sonrasında usturlablar hakkında yazdığı eser George Choniades'e kaynak olmuştur. Zaten Choniades ile yüz yüze görüşmüş ve deneyimlerini aktarmıştır. Bu konuyu "Merağa Bilim Anlayışı ve Buluşlarının Avrupa'ya Katkıları" başlığında ele alacağız. Mohammad Mozaffari - George Zotti, "The Observational Instruments at the Maragha Observatory after AD 1300", **Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilisation** 12 (2013), s. 48, 49.

sayede Avrupa'daki bilimsel gelişmelere katkı sağlamıştır. Ayrıca Muhyiddin el-Mağribi, Marağa'da kurduğu Mars teorisinde, seleflerinin çoğundan daha yüksek bir kesinlik derecesine ulaşmıştır. Bu da 1258 yılında Dımaşk'ta yazdığı yeni zic'in daha muteber olmasını sağlamıştır.⁶⁶

Bir diğer önemli zic ise yine Muhyiddin el-Mağribi tarafından yazılmış olan “*Edvarü'l Envar*”dır. Muhyiddin el-Mağribi ile birlikte aynı dönemde çalışan Kutbuddin-i Şirazi, Mueyyeddin el-Urdi, Fahreddin el-Ahlâti gibi beyin takımının ortak çalışmalarından ve Mağribi'nin İbn Yunus'un *Zic el-Hâkimi* adlı eserinden yola çıkılarak yazılmış olan bu eser, Güneş sistemindeki gezegenlerin her birinin yörüngesi ile gezegenin yüzeyi arasındaki en uzak mesafeyi izah etmiştir. Gezegenlerin kütleçekim gücünü izah eden çağdaş ana kaynaklardan biri de, Kutbuddin-i Şirazi'nin Sivas'ta yazdığı “*Nihayetü'l İdrak fî Dirayeti'l İdrâk*” adlı eserdir. Ana hatlarıyla Zic-i İlhâni'de anlatılmış olan konuları derli toplu bir şekilde yorumladığı bu eserden sonra yine Gök Medrese'de yazdığı “*Tuhfetü's Şahiyye fî'l Hey'et*” adlı eserinde kendi düşüncelerini izah etmiş ve arkadaşlarının kendilerini sürekli tekrar etmelerini, yeni bir buluş ortaya koyamamalarını eleştirmiştir. Eserin başında Sivas valisi Muhammed b. Mutaz için yazıldığını beyan etmiş, eserin ilk kısmında Güneş ışınlarının Dünya'ya geliş açısıyla ilgili hesaplamalarını anlatmıştır.⁶⁷

3. Merağa Bilim Anlayışı ve Buluşlarının Bizans ve Avrupa'ya Katkıları

İslam dünyasındaki bilimsel gelişmeler, Avrupa'ya XII. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak Endülüs aracılığıyla taşınmıştır. Afrika ve Avrupa arasında köprü olan Marakeş, İskenderiye, Burgos, Kurtuba, Gırnata gibi şehirler Müslüman âlimler kadar Kuzey Avrupa ve Bizans topraklarından gelen Gayrimüslim âlimlerin de bir araya geldikleri bölge olmuştur. Cebelitarık'tan İtalya'ya kadar uzanan Batı Akdeniz'de tıpkı İslam dünyasındaki din âlimlerinin pozitif bilimlerle de ilgilenmeleri gibi, Hristiyan din âlimleri de kilise dışı dünyevi bilimlerle ilgilenmişlerdir. Ancak temelini Antik Yunan ve Endülüs

---

⁶⁶ Kadri Hafız Tugan, *Terasü'l Arabi'l İlmi fi'r Riyaziyyat ve'l Felek*, Darü'l Kütübü'l Mısriyye, Giza 2018, S. 503, 504. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

⁶⁷ Mahmut Recep Keleş, *Kutbuddin-i Şirazi*, s. 152.

Emevileri'nin oluşturduğu bu ilmî anlayışın yönü XIII. yüzyılda Merağa ve XIV. yüzyılın sonlarında ise Tebriz ve çevresi olmuştur.

İlmi bağlantının üç temel şekilde Azerbaycan ve Anadolu'dan Avrupa'ya taşındığını söyleyebiliriz: Bunlardan ilki seyyah yahut diplomat olarak Avrupa ve Bizans'tan gelen Batılıların kaldıkları süre zarfında ilmi faaliyetlerle uğraşmaları ve buna destek vermeleridir. İkincisi; Batılı bilim insanlarının Merağa'daki gelişmelerden haberdar olup, eğitim için özellikle Merağa'yı seçmeleridir. Üçüncüsü ise; İslam'ı sonradan benimseyen Hristiyan yahut Yahudi asıllı bilim insanlarının fıkıh, tefsir, hadis, kelam gibi dini ilimleri tam olarak öğrenmek için geldikleri Merağa'da kalıp müderris olarak görev yapmalarıyla olmuştur.⁶⁸

Merağa'ya gelen ve Merağa Rasathanesi'nde çalışan Batılı âlimlerin önemli bir kısmı Konstantinopolis veya Trabzon'dan gelen âlimlerdir. Pontus İmparatorluğu topraklarına Merağa'dan taşınan keşifler, Avrupa'daki XIII. ve XIV. yüzyıl bilimsel çalışmalarını etkilemiştir. Bunda en büyük katkı, Konstantinopolisli Gregory Choniades'in çalışmalarıdır. İmparator II Alexios Komnenos'un himayesindeki Choniades, saraydan mali destek alarak astronomi öğrenimi için Merağa'ya gitmiştir. İlk olarak Merağa'da kütüphane taramasına başlayan Choniades, Bizans ve Avrupa'da bulunmadığını fark ettiği, 1093 yılında yazılmış bir zic üzerinde çalışmaya başlamıştır. Vatikan ve Floransa'da iki nüshasının bulunduğu bu zici Choniades Avrupa'ya taşımıştır. 1093 tarihli zicde kullanımı kolay fakat hesaplaması zor olan çift argümanlı gezegen denklemi, olduğu gibi kullanılmıştır.⁶⁹

Gregory Choniades, Merağa'da çalıştığı süre boyunca Farsça öğrenmiş ve Yunanca ve Latince astronomi kaynaklarının Farsçaya tercüme edilerek rasathanede kaynak olarak kullanıldığını fark etmiştir. Ayrıca M.Ö. 100'lü yıllarda Roma astronomisine katkıda bulunan Keskintos'un Zodyak haritasından da yararlanmıştır. Merağa Rasathanesi'nde yazılmış olan ziclerin IX. yüzyıl İslam astronomlarından Harezmi'nin zicini de kullanmış ve Selçuklu Sultanı Sencer'e sunulmuş olan Zic-i

---

⁶⁸ Sajjad Nikfahm- Khubravan, "From Maragha to Trabzon: Transmission of Astronomical Parameters by Gregory Choniades – An Analysis of 'the Tables of 1093'", **History of The Science Society**, (2017), s. 72.

⁶⁹ Sajjad Nikfahm- Khubravan, s. 76.

Senceri'yi tercüme edip kendi buluşlarını da ilave etmiştir. Ayrıca daha sonra Konstantinopolis Patrikhanesi'nin yanı sıra vatandaşı olduğu Bizans devletinin de desteğiyle İran'daki işini kolaylaştırmak için Tebriz Piskoposu olarak atanmıştır. Bu dönemde uzun süreliğine Azerbaycan'a yerleşmiş, özellikle Bizans'ta mezhep çatışmalarının başladığı 1307 yılından sonra, Şemseddin el-Buhari, Nasırüddin el-Tusi ve Abdurrahman el-Hazini gibi astronomi bilginlerinin eserlerini Trabzon'a getirmeye başlamıştır. Bahsi geçen Şemseddin el-Buhâri kuvvetle muhtemel Şemseddin Vabkanâvi el-Buhari'dir. Gregory Chioniates, Şemseddin el-Buhari'nin eserlerini Yunancaya tercüme etmiştir. Bu eserlerden biri de usturlablar hakkında yazdığı *Kitâb-ı Marifat-i Usturlâb-i Şamâli* adlı eserdir. Ayrıca Gregory Chioniates, el-Buhari'den ders aldığını belirtmiştir.⁷⁰

Merağa Rasathanesi'ne oldukça benzeyen Konstantinopolis Okulu, Manuel Bryennios gibi çok yönlü bir âlimi yetiştirmiş, Yunanca hendese ve ilm-i hey'et kitaplarının yanı sıra müzik risalesi de yazmıştır. Bu yönüyle kendisine “Bizanslı Kutbuddin-i Şirazi” demek yanlış olmayacaktır. Manuel Bryennios, talebelerini belirli bir düzeye kadar yetiştirdikten sonra Merağa'ya göndermiş, onlar da Merağa'da yetiştikten sonra önce Trabzon'a, oradan da tekrar Konstantinopolis'e dönerek bilgilerini Bizans bilim okullarına aktarmışlardır. Bu talebelerden biri olan Theodore Metokhites, Batlamyus'un eserlerini örnek alarak “*Stoicheiosis Astronomiki*” adlı bir eser yazmıştır. Ancak Batlamyus'un hatalarını ortaya çıkaran diğer Yunan bilim insanları John Philoponos ve Proclus'u kaynak olarak kullanmadığı için çokça eleştirilmiştir. Konstantinopolis Okulu, Trabzon'a nazaran daha muhafazakar bir yapıya sahip olduğu için genel olarak Merağa ve Tebriz anlayışı ile ilgilenseler de, en doğru ve ilmi geçerliliği olan yöntemin Konstantinopolis'te olduğunu düşünmüşlerdir. Konstantinopolis

---

⁷⁰Seyfettin Kaya, “İlhanlı Astronomisinin Bilinmeyenleri: Şemseddin el-Vabkânâvi ve Sultan Olcaytu Han (Sultaniyye) Gözlemevi Meselesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30, Sayı: 1, Elazığ 2020, s. 474; George Saliba, **Essay Review: Arabic Astronomy in Byzantium, the Astronomical Works of Gregory Chioniates**, First Published May 1, (1990), s. 211.

Okulu'nda Batlamyus'u takip edenler Metochites ve Gregoras gibi seçkin sınıfa mensup kişilerdir.⁷¹

Tarihçi Nikephoros Gregoras'a astronomi dersleri veren Theodore, sarayda takvimin güncellenmesini sağlamak için İmparator Andronikos'u Merağa'daki gelişmelerden haberdar etmişse de, Andronikos siyasi olarak ve patrikliğin dini olarak bu gelişmeleri kabul edemeyeceğini belirtmiştir. Manuel Bryennios ise çok daha açık fikirli davranarak Merağa ve Tebriz'deki gelişmeleri takip etmiştir.⁷²

Bir diğer Yunan âlim George Chrysococcès, Merağa'da çalışırken buraya gelen âlimlerin teorik ve matematiksel astronomiyi tam olarak öğrenebilmeleri için Farsça gramer öğrenmeleri gerektiğini düşündüğü için "Persian Syntaxis" yani Farsça sözdizimi yazmıştır. Farsça dilbilgisi kitabını 1347 yılında Merağa'da öğrendiklerini uygulamak amacıyla Trabzon'a gittiğinde yanında götürülen Chrysococcès, bu eserin İbrancaya tercüme edilmesine de önyak olmuştur. Böylelikle Merağa ve Tebriz'e Avrupa'dan gelen ve Trabzon'a uğrayan Yahudi âlimlerin dil öğrenme problemine yardımcı olmuştur.⁷³

Merağa Rasathanesi'nde yazılmış olan eserler, Bizanslı bilim insanlarını etkilerken özellikle bâtinî ilimlerle uğraşan ve yıldız falıyla ilgilenen bilginlerin eserlerine dayanak olmuş ve daha sonra sahte ilim olarak adlandırılrsa da astrolojiyle ilgilenen Gersonides gibi âlimlerin araştırmalarına kaynaklık etmiştir. Örneğin Yahudi âlim Abraham İbn Ezra, 1325 yılında tamamladığı "*Hug Samayim*" (Göklerin Devresi) adlı eserini yazmadan önce yaptığı incelemelerde küre modeli ve astronomların kullandıkları aletlerden faydalanmıştır.⁷⁴

---

⁷¹ A. Tihon, "*Les Table Astronomiques Persanes à Constantinople Dans la Première Moitié du XIV siècle*", **Byzantion** 57, (1987), s. 484.

⁷² Chris Budleigh, **Byzantine Astronomy in The Thirteenth and Fourteenth Centuries And The Influence of Gregory Chioniades**, University of London, Londra 2013, s. 250, 251.

⁷³ Robert Morrison, "*Networks and Exchange Between the Ilkhanids and the Byzantine Empire*", **History of The Science Society**, (2017), s. 56-59.

⁷⁴ Sholmo Sela, "*Gersonides' Astrology and Abraham Ibn Ezra*", **Historical Studies in Science and Judaism, Volume 17, Number 2**, (2017), s. 250, 251.

4. İlhanlı-Papalık İlişkilerinde Merağa

Merağa, İlhanlı başkenti olması nedeniyle pek çok farklı dini topluluğun bulunduğu bir şehirdir. Moğollar arasında Hristiyanlığın yaygın dinlerden biri olması da İlhanlı ve Papalık arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Her ne kadar Nesturiler, Süryaniler ve Gregoryen Ermeniler Doğu Kilisesi adıyla bir araya gelmişlerse de, İlhanlılar Memluk Devleti'ne karşı diplomatik destek elde edebilmek için Vatikan ile de münasebetlerini geliştirmek istemişlerdir.

Papalık açısından bakıldığında Hristiyan dünyası dışındaki coğrafyalarda kendini hakem olarak gördüğünü ve Bizans gibi Katolik mezhebi dışında kalan Hristiyanları da kendi "adalet şemsiyesi" altına almak istediği söylenebilir. Ayrıca Vatikan'ın gizli bir emel olarak, Moğolların gücünden istifade edip, Kudüs'ü geri alma düşüncesi çok önemlidir. Argun Han da Memlukleri Kudüs'ten çıkarmak için bu işbirliği konusunda istekli davranmıştır.⁷⁵ Öte yandan XIII. yüzyılda Moğol-Latin ilişkilerinin başlamasıyla birlikte tarih yazıcılığında da ayrı bir devrin başladığı görülmüştür. Bu döneme kadar Papalık tarafından özenle korunan yazışmaların, bu dönemle birlikte artık muhatap olunan devlet tarafından da titizlikle korunduğu anlaşılmaktadır. Bundan hareketle İlhanlılar'ın arşivcilik ve tarih yazımı konusunda ilerlediğini görüyoruz. Buna en iyi örneklerden biri, Hülagu Han'ın haberleşme ağı için görevlendirdiği Macar elçi John olmuştur. Hülagu Han, Memlûk Devleti'ne karşı Frank ve Latin desteğini almak istediği için Fransa Kralı IX. Louis ile birlikte Papa IV. Urban'a da mektup göndermek suretiyle iyi ilişkiler kurmak istediğini beyan etmiştir. Çünkü Memlûk Devleti ile mücadelede Memlûk donanmasını denizden muhasara altına alabilmek için Fransız desteğinin şart olduğunu düşünmüştür. Dostluk kurma konusunda samimi olduğunu da Haçlı Seferleri esnasında esir alınan Hristiyanların serbest bırakılması için Müslümanlarla görüşeceğini belirtmiştir. Hülagu Han ve Papalık yazışmalarında Memlûk Devleti'nden "Babil fareleri" diye söz edilmesi de bu husumetin boyutunu göstermektedir. Ancak Hülagu Han Fransa ile istediği ilişkiyi kuramamıştır. Hatta bu mektubun yerine ulaştığı mevzuu da şaibelidir.⁷⁶

⁷⁵ Hanifi Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini ve Mezhebi Kabullerin Rolü", **İLTED**, Sayı 45, Erzurum 2016, s. 125.

⁷⁶ Jean Richard, "Une Ambassade Mongole à Paris en 1262", **Journal des savants**, Paris 1979, s. 56, 57.

Başkent Merağa, XIII. yüzyılda Dominikan ve Fransiskan kiliselerine⁷⁷ ev sahipliği yapmakta olduğu için ticaretle uğraşan pek çok papaz da sürekli Merağa ve çevresindeki Zencan, Kazvin, Tebriz gibi şehirlerde bulunmuşlardır. Bu da Hristiyan dünyasının dikkatinin bu bölgede yoğunlaşmasında etkili olmuştur.

Vatikan XIII. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle Gregoryen Ermenilerin Katolik mezhebini benimsemeleri için Merağa, Urmiye ve Sultaniye'ye pek çok piskopos göndermiştir. Tiflis, Revan, Tebriz, Urmiye, Kazvin ve Musul'da İlhanlıların hâkimiyet ve etki alanında 25'ten fazla Dominikan kilisesinin varlığı, bu bölgede ciddi bir Katolik halk tabanı bulunduğunu göstermektedir.⁷⁸ 1273 yılında Fransa'da düzenlenmesi için Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleologos'un çağrıda bulunduğu II. Lyon Konsilinde Doğu Hristiyanlığının en kalabalık topluluklarından biri olan Ermeni temsilciler de bulunmuştur.⁷⁹

Paleologos'un dini açıdan Papalık ile bağlantı kurmasının yanı sıra Avrupa ticareti ile Asya arasında köprü kurma isteği de İlhanlı-Avrupa ilişkilerinde etkili olmuştur. Mikhail Palaiologos, Venediklilerin Bizans'a karşı geçmişte sergiledikleri hasmane tutumlarını bağışlamayarak onları Karadeniz ticaretindeki imtiyazlarından mahrum etmiştir. Böylece Venedikli tacirler bir müddet Karadeniz ticaretindeki gelirlerinden

---

⁷⁷ Fransiskan ve Dominikan tarikatları ana hatlarıyla Katolik mezhebinin inzivaya dayalı ve dünyevi olan hiçbir şeye bağlı kalmadan, adanmışlığın esas olduğu tarikatlardır. Fransiskan tarikatının kurucusu Aziz Francis, İncil öğretilerine sıkı sıkıya bağlı kalmaya dayalı bir tarikata öncülük etmiş, 1209 yılında Papa III. Innocent'in onayını almıştır. Vaizler tarikatı olarak da bilinen bu tarikat, gezici vaizler olarak adlandırılan grupta tebliğ görevini yerine getirmişlerdir. Dominikan tarikatı da benzer şekilde manastırda dünya nimetlerinden mümkün olduğunca uzak durmaya dayalıdır. William A. Hinnebusch, **The Dominicans: A Short History**, Dominican Publications, 1985, s. 6, 7.

⁷⁸ Günümüzde Ermenistan sınırları içinde yer alan Kerni (Türkçe Kernibasar) adlı şehirden John adlı bir başrahip, Kerni'deki St. Basil Kilisesi'nden Kilikya'ya giderek tüm kiliselerin Katolik mezhebi adı altında birleşmesi için mezhepsel anlamda misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Kernili John XIV. yüzyılın başlarında Katolik doktrinini öğrenmek için Sultaniye ve Merağa'da bulunmuştur. Johannes Preiser-Kapeller, "Civitas Thauris. The significance of Tabrîz in the spatial frameworks of Christian merchants and ecclesiastics in the 13th and 14th century", **Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th–15th Century Tabriz**, Brill, Leiden 2014, s. 253.

⁷⁹ Roxann Prazniak, **Sudden Appearances: The Mongol Turn in Commerce, Belief, and Art**, Universty of Hawai'i Press, 2019, s. 70.

yoksun kalarak ekonomik açıdan zarar görmüşlerdir. Fakat bu durum uzun sürmemiş, imparator 1265 yılında Venediklilere eski haklarını geri vermiştir. Bu sayede Cenova-Bizans İmparatorluğu arasındaki iyi ilişkiler Mikhail Palaiologos dönemiyle sınırlı kalmamış, II. Andronikos zamanında Bizans-Cenova ticarî münasebetleri önemli bir seviyeye gelerek oldukça artmıştır. Mönge Han devrinde tesis edilen Pax Mongolica sayesinde Cenovalı tacirler Moğol sahasında da rahatça ve özgürce ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁸⁰

Bu konuya ilişkin üç önemli kaynaktan biri *Le De Loch Fratrum Minorum et Predicatorum in Tartaria*, Fransiskan bir din adamı tarafından 1318 yılına kadar olan dönemi anlatmıştır. Merağa, Urmiye, Tebriz gibi Azerbaycan şehirlerindeki Katolik varlığı ve tarikatları hakkında bir belgedir. Bu belgeye göre XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Merağa, Tebriz, Sivas ve Trabzon'da Dominikan manastırları yer almış, 1318 yılından sonra Sultaniye Başpiskoposluğu'nun kurulmasıyla birlikte Merağa ve Sultaniye büyük önem kazanmıştır. XIV. yüzyılda Doğu'daki Katolikler için Merağa'nın önemi artmıştır.⁸¹

İlhanlı-Papalık ilişkileri için Argun Han dönemi mihenk taşıdır. Katolik Dünyası ile ilişkiler Argun Han döneminden itibaren ivme kazanmıştır. Argun Han'ın eşi ve sarayın baş hatunu Uruk Hatun'un da vaftiz edilmesi bu süreci hızlandırmıştır. Papa IV. Nicolaus'un 21 Ağustos 1291 tarihinde kaleme almış mektuplarından açıkça gördüğümüz üzere Argun'un oğullarından Olcaytu, küçük yaşlarda vaftiz edilerek dönemin papasının ismi olan Nicolaus, Şehzade Olcaytu'ya ad olarak verilmiş ve Hristiyanlığa geçmiştir. Papa, bu olaydan büyük bir memnuniyetle bahsetmiş, hatta bu durumu Argun Han'a örnek olarak göstermiştir.⁸² Nesturi Uruk Hatun ve Nesturi Patriği Mar Yabbalaha'nın Olcaytu'nun vaftiz ettirilmesinde önemli rol oynadıkları muhakkaktır. Bu mevzuyla ilgili

---

⁸⁰ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK, Ankara 2000, s. 337-339.

⁸¹ Jean Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)*, Rome: École Française de Roma, 1977, s.115,116.

⁸² Marina Münkler, *Erfahrung des Fremden Die Beschreibung Ostasiens in den Augenzeugenberichten des 13. und 14. Jahrhunderts*, Akademie Verlag, Berlin 2000, s. 55; I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khâns", *CHI, Vol. V, The Saljuq and Mongol Periods*, (Ed. J. A. Boyle), Cambridge 1968, s. 483, 484.

Ermeni müverrih Hetum ve Stepannos Orbelian lazım olan bilgiyi vermiştir.⁸³ Argun Han devrinde Avrupa'yla üçüncü kez yeniden ittifak girişiminde bulunduğu ve bir elçilik grubunun tekrar Argun Han adına papa, Fransa ve İngiltere krallarına ziyarette bulunduğunu görüyoruz. Rabban Sauma'nın 1287 yılında gerçekleştirdiği yolculuğun ardından papa ve Avrupalı krallara tam olarak hangi mesajları ilettiğini ve hangi mektupları verdiğini bilmiyoruz. Bununla ilgili olarak Papa IV. Nicolaus'un Haziran 1289 tarihinde göndermiş olduğu ve daha çok dini kaygıların vurgulandığı mektuplarından hareketle sadece tahminde bulunabiliyoruz.⁸⁴ Ayrıca Rabban Sauma ve Mar Yabbalaha'nın elçilik görevleri Argun Han tarafından iltifatla karşılanmış, fakat hastalığından dolayı fazla etkin olamadığı için Geyhatu Han devrinde Sauma'nın görevi devam etmiştir.⁸⁵

Argun Han, Cenevizli elçi "Busarello de Ghisolfi" başkanlığında Avrupa'ya 1289 tarihinde Memlûk Devleti'ne karşı ortak askerî harekât gerçekleştirebilmek maksadıyla yeniden elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyet hükümdarın mektubunu ve mesajlarını Papa IV. Nicolaus, Fransa Kralı Phillippe le Bel ve İngiltere Kralı I. Edward'a iletmek üzere görevlendirilmiştir. Bunun üzerine Busarello de Ghisolfi başkanlığında, Ghisolfi'nin erkek kardeşi Percivalle ve yeğeni Corrado'dan oluşan elçilik heyeti 4 Temmuz 1289 tarihinde yola çıkmıştır. Mezkur heyet tahminen Eylül 1289'da Roma'ya ulaşmıştır. Cenevizli elçinin başkanlık yaptığı heyet temayüller gereği başlangıçta papayla görüşmüştür.⁸⁶

İlhanlılarla Avrupa arasındaki dinî etkileşim kayda değer bir noktadayken, taraflar arasında kültürel açıdan aynı seviyede etkileşimden bahsetmek oldukça güçtür. Elçi gönderilmesi ve mektuplaşmalar esnasında Avrupa dünyasının Moğol kültürüne ve

---

⁸³ Step'annos Orbelean, **History of the State of Sisakan**, (Çev. Robert Bedrosian), New Jersey 2012, s. 36.

⁸⁴ Karl-Ernst Lupprian, **Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels**, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma 1981, s. 251-253.

⁸⁵ Felicitas Schmieder, **Europa und die Fremden Die Mongolen im Urteil des Abendlands vom 13. Bis in das 15. Jahrhundert**, Sigmaringen 1994, s. 48-53.

⁸⁶ Erich Haenisch, "Zu den Brief'en der Mongolischen Il-Khane Argun und Öljeitü an den König Philipp den Schönen von Frankreich (1289 u. 1305)", **Oriens**, Vol. II, No. 2, Dec. 31, 1949, s. 217; M. Le Baron C. d'Ohsson, **Histoire des Mongols. Depius Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan IV**, Amsterdam 1835, s. 71-73.

inancına oldukça yabancı oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Dönemin koşulları çerçevesinde düşünüldüğünde Avrupa'yla İran arasındaki uzun mesafe, doğal olarak iletişim ve ulaşım zorlukları yaratmış, buna ek olarak söz konusu durum kültürel etkileşime bir miktar engel olmuştur. Nitekim İlhanlı-Avrupa ittifakının en önemli konusu olan Memlûklara karşı ortak askerî harekâtın gerçekleşmemesinin hayatî sebebi, Avrupa'dan harekete geçen askerî birliklerin uzun mesafe katetmek zorunda kalarak, istenilen hedefe ulaşma hususunda karşılaştıkları lojistik zorluklardır.⁸⁷

4.1. Merağa-Nahçıvan Mimarlık Mektebi ve Anadolu Mimarisine Etkileri

Merağa ve Nahçıvan mimarlık mektebinin temellerinin atıldığı dönem: İldenizli Atabeyliği dönemidir. Nahçıvan ve Merağa'nın medrese kurulumuna elverişli yapısı sayesinde Doğu Anadolu'da ve Karabağ'da yer alan Berde şehirlerinde dahi bu mimarlık tarzının etkisi görülmektedir. İldenizli Atabeyliği döneminin en önemli eserlerinden biri olan Mümine Hatun Türbesi'nin mimarı Acemi Ebubekir Oğlu'nun⁸⁸ zirveye çıkardığı bu mektep, süslemeleri, çini sanatının kullanımı ve oymacılıkta çok gelişmiştir. Ahmed Eyyub -el-Nahçıvani de Türk-İslam mimarlık sanatının zarif örneklerini inşa etmiştir. Merağa, Tebriz, Urmiye, Sultaniye gibi Azerbaycan şehirlerinde olduğu kadar, Kemah'ta bulunan Mengücekli türbeleri ve Merendli mimar Ahmed el-Merendi tarafından Sivas'ta inşa edilen Şifaiye Medresesi'nin içinde yer alan I. İzzeddin Keykavus Kümbeti, Azerbaycan'da örneklerine sıklıkla rastlanan çini bezemeleriyle bunun en nadide örneklerindedir. (Ek: 1)⁸⁹

Günümüzde özellikle Nahçıvan, Merağa ve etrafında Mimar Acemi Nahçıvani'nin temelini attığı bu ekolü temsil eden eserler vardır. Bunlardan biri Yusuf bin Kuseyr Türbesi'dir. Sûfi şeyhi Hacı Yusuf için 1162 yılında yaptırılmıştır. Klasik

---

⁸⁷ Murat Tural, **Seyahatnamelere Göre Moğollar ve Katolik Dünyası (Dini İdealler ve Politik Kaygılar)**, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s. 90, 91.

⁸⁸ Qadir Əliyev, **Memar Əcəmi Naxçıvani Yaradıcılığında Ahəngdarlıq**, Şərq-Qərb Mətbəəsi, Bakı 2007, s. 15, 96.

⁸⁹ Mehmet Kutlu, **"Selçuklu Çağında Sivas'ta Abidevi Bir Tıp Kurumu: Keykavus Darüssıhhası"**, **Geçmişten Geleceğe Küçük Asya Anadolu**, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022, s. 292.

Merağa-Nahçıvan tarzına uygun olarak dış cephesinde kûfi yazıyla ayetler yer almaktadır.⁹⁰ (Ek: 2)

Merağalı, Nahçıvanlı ve Merendli mimarların temelini attığı bu mimarlık ekolü, Azerbaycan'dan Batı Anadolu'ya uzanan çok geniş bir alanı etkilemiştir. Mimar Acemi Nahçıvani'nin öncüsü olduğu bu ekol, şu an Güney Azerbaycan'da bulunan bazı yapılar, özellikle Urmiye şehrindeki Segünbed (Üç Kümbet) Türbesi ve Merağa'daki Gök Kümbet'te tam olarak görülmektedir. Ayrıca Nahçıvan'daki Karabağlar Türbesi, Berde'deki İmamzade Türbesi, Selmas'taki Arhun Ağa Kızı Türbesi de bu ekolün en güzide örneklerindedir.⁹¹ Merağa-Nahçıvan mimarlık anlayışının kadar geniş bir alana yayılmasında kuşkusuz incelikli olmasının etkisi büyüktür. Yakutiye Medresesi'nin minaresindeki oymalar, Sivas'taki Buruciye Medresesi'nin taç kapısının bulunduğu ön cephedeki süslemeler tipik olarak Merağa tarzını yansıtmaktadır.

Azerbaycan mimarlık okullarında ağırlıklı olarak kireçtaşı (Şirvan-Abşeron), taş ve tuğla (Arran) ve fırınlanmış tuğla (Nahçıvan-Merağa) malzemeleri kullanılmıştır. Şirvan-Abşeron mimarlık mektebinin daha sade süslemelerinin aksine debdebeli tarzda inşa edilen binaların en önemli örneklerinden biri Merağa'daki Gök Kümbet'tir. (Ek: 4) Şirvan-Abşeron tarzının en sade örneklerinden biri Bakü'deki Kız Kalesi'dir. XII. ve XIII. Yüzyılda önemli olan şehirlerde süslü tarzın benimsenmiş olması şaşırtıcı değildir. O dönem için Abşeron yarımadası bugünkü kadar önem taşııyordu. Bu nedenle Nahçıvan, Merağa, Tebriz ve Karabağ bölgesinde inşa edilen eserlerin gösterişli olması normaldir.⁹²

Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yer alan Berde şehrindeki Nüşabe Türbesi veya halk arasındaki adıyla Allah Allah Türbesi, Kûfi yazılarla süslü, Merağa çinicilik sanatının en zarif ve görkemli örneğini sergileyen eseridir. Ermeni işgaline uğramamış kısmında yer aldığı için bakımlıdır ve Azerbaycan Cumhuriyeti devleti tarafından bakım

---

⁹⁰ Elçin Abbasov, Elmira Hüseynova, **İslam Memarlığı ve İnşaat**, Bakı 2010, s. 44.

⁹¹ Abbasov, s. 46.

⁹²C. Quliyev, "*Arran Memarlıq Məktəbi*", **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası I**, Bakı 1976, s. 404.

ve onarımı yapılmıştır. Türbenin adının “Allah Allah” olmasının nedeni dış cephede Kûfi yazıyla “Allah” yazıyor olmasıdır.⁹³ (Ek: 6)

Nahçıvan-Merağa mimarlık mektebi XI. Yy'dan itibaren filizlenmeye başlamış ve öncelikle türbelerde kendini göstermiştir. Azerbaycan'da o yıllarda mimari üç tarzda (Şirvan Abşeron, Nahçıvan-Merağa, Arran mimarlık okulları) gelişmiştir. Bu dönemde Azerbaycan mimarisinde iki yön oluşmuştur. Yerel Azerbaycan mimarisinden sonra (yerel) mimarlık okullarının kurulması süreci tamamlanmıştır.

Azerbaycan türbelerinden Harakan Türbeleri (1063-1072), Kırmızı Kümbet (1148), Gilan Türbesi (XII. yy başları), Nahçıvan'daki Yusuf Kuseyir Oğlu Türbesi (1162), Yuvarlak Kümbet (1167), Nahçıvan'ın Karabağlar köyündeki Karabağlar Türbesi (XII. yy sonu), Karabağ bölgesindeki Hocalı şehrinde yer alan Hoca Ali Türbesi (XIV. yy İlhanlı) (Ek: 7) gibi eserler tam olarak Nahçıvan ve Merağa mimarlarının tarzını yansıtmaktadır⁹⁴ Selçuklulardan sonra Gazah, Gence ve Karabağ'da hakim olan Arran mektebi tarzı, yerini yavaş yavaş Merağa tarzına bırakmaya başlamıştır. Artık daha gösterişli, oymacılığın daha yoğun kullanıldığı ve çini sanatına önem verilen İlhanlı mimarisi dönemi başlamıştır. Kûfi yazıların sıklıkla görüldüğü bu dönemde geometrik şekilli süslemelere ağırlık verilmiştir. İlhanlıların bölgeye egemen olmasıyla birlikte Arran ve Merağa mimarlık anlayışının iç içe geçtiğini görürüz. Sivas'taki Gök Medrese ve Çifte Minare'de kullanılan çivit boyası, Arran (Karabağ) ve Merağa tarzının bir arada kullanıldığını göstermektedir.⁹⁵

Nahçıvan-Merağa mimarlık tarzında eserler inşa eden mimarların önemli bir kısmı Merağa, Zencan ve Kazvin'de öğrenim görmüş Nahçıvanlı mimarlardır. Özellikle hattatlar ve nakkaşlarla birlikte çalışan mimarlar, Tebriz mürekkebini kullanmışlar, bilhassa Nahçıvan'ın Elince (Alıncak) Kalesi yakınlarında zaviye kurarak sanatkar yetiştirmişlerdir. Culfalı Üstad Muhammed, İlhanlı döneminde hattatlık için hankâh kurmuş, Elinceçay köyünde talebelerini yetiştirmiştir. Üstad Muhammed'in kızı Ağanene

---

⁹³ Ersel Çağlıtütüncügil, “Berde Türbesinin Sırlı Tuğla ve Çini Mozaik Süslemeleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi** 8, (2008), s. 42.

⁹⁴ Azərbaycan Milli Kitabxanası, **Tarixin Daş Yaddaşı**, Bakü 2009, s. 11.

⁹⁵ Quliyev, s. 404; Ziya Bünyadov, **Azərbaycan Atabəylər Dövləti**, Şərq-Qərb Nəşriyyat, Bakü 2007, s. 214.

tarafından yaptırıldığı yazılı sandukanın üzerinde “üstad” yazıldığı için talebe yetiştirecek kadar usta bir hattat olduğu anlaşılmaktadır. Öncülü olan Üstad Hacı Penah, Nahçıvan’ın Ordubad şehrinde doğmuş, taş oymacılığında ilerlemiştir.⁹⁶

Nahçıvan ve Merağa’da Atabeylikler döneminde mimar sülaleleri mevcut olmuştur. 1148 yılında Merağa’da inşa edilen Kırmızı Kümbet’i inşa eden kişinin adı kitabede Mimar Muhsin’in torunu Benna Bende’nin oğlu Mimar Muhsin’in torunu Bekir Muhammed olarak geçmektedir. Bu da Merağa’da Atabeyler dönemi öncesinde dahi mimarlığın önemli olduğunu göstermektedir. Turkuaz renkli çini süslemelerinin Merağa’da XI. yy’da dahi yapıldığı biliniyordu. Bu eser, Merağa’da günümüze ulaşan ilk çinili ve kûfi yazılı Merağa mimarlık ekolünün örneğidir.⁹⁷

Tebriz mimarlık anlayışının temelini atıldığı XIII. ve XIV. yy’da Aras ve Kür Nehirleri üzerinde Merağa-Nahçıvan üslubunda pek çok köprü inşa edilmiştir. Kervanların emtiayı taşırken yolunu kısaltmak için çok etkili olan köprüler hem Kuzey Azerbaycan’daki Gazah şehrinde hem de Erdebil yolu üzerinde bağlantıyı sağlamıştır. Anadolu-İran-Kafkasya ticaret yollarını birbirine bağlayan Hudaferin Köprüsü buna en iyi örneklerden biridir.⁹⁸

İlhanlı döneminde Azerbaycan ve Anadolu’daki eserlerin süslemelerinde büyük benzerlik görülmeye başlamıştır. Hatta günümüzde Ermenistan sınırları içinde yer alan ve Türkçe adı Dereleyez olan şehirde bulunan Selim Kervansarayı’nın kitabesinde Ebu Said Bahadır Han döneminde yapılmış olduğu yazmaktadır. Kervansarayın adının Selim olmasının nedeni, bölgedeki irili ufaklı yüksekliklerin genel adının Selim olması nedeniyledir. Bununla birlikte bu kervansarayın Argun Han’ın eşi, Selçuklu hanedanından Hüdavend Hatun’un Niğde’deki türbesiyle benzer süslemelere sahip olabileceğini düşündük. Her iki eserin de taç kapısında çok benzer rölyefler ve iki yanda yüz yüze duran koyun aslan figürü vardır. Hüdavend Hatun Müslüman olsa da, eşi Argun Han Budist olduğu için saraydaki çok inançlı yapı, türbesine de yansımıştır. Türk olması

⁹⁶ G.A. Hatim, **Mimari-i İran-der Dovre-i Selcukiyan**, Tahran 2000, s. 193, 194.

⁹⁷ G.A. Hatim, s. 193-198.

⁹⁸ Ələkbərova Nuranə Mahmud qızı, **Azərbaycan Memarlıq İrsinin Bədi Xüsusiyyətlərinin Analizi**, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, s. 13; Велиев Сейран. **Древний, древний Азербайджан. Историко-географические очерки**. Баку, Гянджлик, 1987, s. 54-58.

ve Moğollar'a gelin gitmesi hasebiyle Gök Tanrı inancında büyük önem atfedilen hayvan motifleri ve kuzey cephesinde insan başlı Zümrüdüanka kuşunun bulunması dikkate değerdir.⁹⁹

Taç kapısı Hüdavend Hatun Türbesi'ne çok benzeyen, günümüzde harap durumda olan ve o civardaki Ermenilerin ahır olarak kullandıkları Selim Kervansarayı'nın kitabesi, asitle yüzeyi eritmeye çalışılsa da ayakta. Ancak Ermeniler kitabenin aslında Ermenice olduğunu ve sonradan Türkler tarafından değiştirildiğini iddia etseler de, mimari tarzı tam olarak Merağa-Nahçıvan mimarlık mektebine uygundur.¹⁰⁰ İlerleyen dönemlerde Dereleyez'de kurulan Ahi Tevekkül zaviyesinin mimarisi de yine bu anlayışla inşa edilmiştir. Zaviyenin ayakta olup olmadığına dair elimizde herhangi bir bilgi yoktur. En son 1960'larda kalıntılarının çekilmiş fotoğrafları vardır.

Güney Azerbaycan'daki Merend şehri Nahçıvan mimarî ekolünün gelişiminin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Merend'deki Cuma Mescidi, Nahçıvan Ekolü'nden günümüze ulaşmış dini yapıtların hemen hemen en büyüğüdür. Genel kütleme-kân çözümlüğü ve planı itibarıyla Merend Mescidi gelişmiş dini yapıtların bir örneğidir. Bu mescit, merkezi kubbe hacminin, avlunun ve onu çevreleyen açık revaklı galerinin işlevselliğine göre bir bütün teşkil etmektedir. Merend Mescidi Nahçıvan Ekolü zemininde açık avlulu mescitler tipine dâhil edilmektedir. Ayrıca Elineceçay üzerindeki hankah külliyesidir. Bu külliye, türbe, minare ve ziyaretçiler için ayrılmış hücrelerden ibarettir. Külliye teşkil eden yapıtların hepsi kaleyi andıran genel bir duvarla

---

⁹⁹ Canan Parla, "Melike Hüdavend Hatun ve Türbesi" **IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu**, Niğde 2017, s. 153-156; Vefa Guliyeva, "Azərbaycan Memarlığının Şah Əsərlərinin Durumu", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi 1 / 4**, (2012), s. 232.

¹⁰⁰ Selim Kervansarayı'nın kapısının üzerindeki süslemeler Anadolu medreselerinde de kullanılmıştır. Cacabey medresesinin taç kapısındaki motiflerin benzeri burada da mevcuttur. Ayrıca aslan figürü de Niğde'deki Hüdavend Hatun Türbesi ile benzerlik göstermektedir. Hüdavend Hatun Türbesi'nde de mukarnaslı üçgen bindirmeler ve karşılıklı duran iki aslan figürü yer almaktadır. Şebnem Eryavuz "Hüdavend Hatun Kümbeti", **TDVİA XVIII**, İstanbul 1998, 284-285; Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde inşa edilen eserlerin taç kapıları genel olarak benzer tarzdadır. Mukarnas tarzı bezemeler Selçuklu Türk mimarisinde göğe ulaşan merdivenler gibi görünmüş, taç kapılarda çatma üçgen tavan şeklinde yapılmıştır. Halil Sencer Erkman, "Selçuklu'dan Osmanlı'ya Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnas Örtü Taç Kapı İmgesinin Kuruluşu", **Düşünen Şehir Dergisi**, Kayseri 2019, s. 82.

çevrelenmiştir. Külliyyeden günümüze sadece türbe ve ona bitişik olan mescit kalmıştır. Hankah külliyesine dâhil olan türbe karışık bir yapıya sahiptir. Türbenin aşağı kısmı kübik şeklinde, yukarıysa sekiz yüzlüdür. Türbenin duvarları ve kitabeli sanduka, çiniyle ve nakışla kaplanmıştır. Bu hankâhta İmadeddin Nesimi'nin müridi Fazlullah Naimi medfundur. Türbe XIII. yy sonu XIV. yy başlarında inşa edilmiştir.¹⁰¹

Arran mimarlık mektebinin temelini oluşturan Merağa kolu, Karabağ'daki İlhanlı türbelerini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu anıtların üzerindeki yazıtlar, Azerbaycan'da mimarların, bilim adamlarının, hattatların, ressamların, tasavvuf şeyhlerinin, mimarlık okullarının kurucularının isimlerini ortaya koymaktadır. Hakara Nehri havzasında bulunan bir dizi mezar, mimari ve yapıcı yapıları ile öne çıkıyor. Bunlar arasında Zengilan şehrine bağlı Memmedbeyli köyünde bulunan Yahya ibn Muhammed'in mezarı, (Ek: 8) Cebrail bölgesinin Şeyhler köyünde bulunan Şeyhbaba mezarı (XIII-XIV yüzyıllar) bulunmaktadır. Burası Şeyhzade Şeyh Abd es-Selam b. Şeyh Gıyaseddin'in (ö. 759 = 1358) türbesidir. Türbenin çevresinde şeyhin müritlerinin mezarlarının üzerinde mezar taşları vardır. Yazıtların metne, paleografik özelliklerine ve sanatsal tasarımına göre, Şeyh Baba hankâhının "Kadiriyye" tasavvuf toplumuna ait olduğu ve faaliyet döneminin XIII-XIV yüzyıllara ait olduğu tespit edilmiştir¹⁰² Yahya ibn Muhammed Türbesi Cebrail'in Ermeni işgalinden kurtulmasıyla birlikte yaptığımız incelemelerde füze saldırılarından zarar görse de halen ayakta durmaktadır.

1272 yılında Karabağ'da bugünkü Fuzuli ilçesinde inşa edilen, İsmaili şeyhlerinden biri olan Şeyh Bâb-ı Yakubi'nin türbesi, bulunduğu konum itibariyle Nizari İsmaililerinin toplanma alanı olmuştur. Türbenin çevresinde yer altında İsmaililerin şehirleri ve mahzenlerinin bulunduğunu Azerbaycanlı tarihçi Meşhedihanım Nimetova'dan öğreniyoruz.¹⁰³

Aynı şekilde Merağa ve Arran tarzının tipik bir örneği olan Kutlu Musa Türbesi de 1314 yılında inşa edilmiş bir İlhanlı türbesi olması bakımından çok önemlidir. Türbe Karabağ'da Ağdam şehrindeki Haçinderbet köyünde yer almaktadır. Sekiz köşeli

¹⁰¹ Cəfər Qiyaslı, **Nizami Dövrü Memarlıq Abidələri**, İşıq Nəşriyyat, Bakü 1991, s. 29-31.

¹⁰² Təşkilat Muradov, "*Məmmədbəyli Türbəsi*", **Cəmiyyət və Din**, Bakü 2011, s. 24.

¹⁰³ **Azerbaycan Tarixi Ensiklopediyası III**, (ed. Oktay Efendiyev), Elm Nəşriyyat, Bakı 2007, s. 137.

kümbetin kapısında oymalar yer almaktadır. Sufi şeyhi Hâce Musa için yaptırılan türbe, Şahbenzer adlı bir mimar tarafından inşa edilmiştir. Türbenin kitabesinde şöyle yazmaktadır: “*Ulu Allah’ın merhametine muhtac merhum Kutlu Hâce Musa oğlunun bu imareti üstad Şahbenzer’in eseridir.*”¹⁰⁴ Karabağ’da Ermeni işgalinin son bulmasıyla Azerbaycan askerleri aracılığıyla ulaştığımız Kutlu Musa Türbesi’nin sağlam bir biçimde ayakta kaldığını gördük. (Ek: 9) Türbenin taç kapısı tipik İlhanlı Merağa tarzında inşa edilmiştir. Anadolu’daki Hüdavend Hatun Türbesi, Sivas’taki Çifte Minare, Şifaiye Medresesi ve Buruciye Medresesi’nde yer alan nakışlar ile büyük benzerlik göstermektedir.

XIII. ve XIV. yy başlarına kadar İlhanlı mimarisinin belkemiğini oluşturan bu ekol, Ahi zaviyelerini ve hankâhları da büyük ölçüde etkilemiştir. Erdebili Şeyh Sadreddin’in türbesi ve Safevi döneminde türbenin etrafına inşa edilen külliye yine tipik kûfi yazılar ve taç kapı üzerinde ayetlerle süslenmiştir. XIV. yy sonlarında Tebriz’in artık İlhanlıların zayıflamasına bağlı olarak önemini kısmen de olsa yitirmesiyle birlikte Erdebil’de Sûfi tekkeleri ve ilmi hayat canlanmaya başlamıştır. Burada inşa edilen eserlerde hem Merağa üslubunda oymacılık, hem de Tebriz üslubunda çinicilik bir arada uygulanmıştır. Hatta Şeyh Safi külliyesinin içinde çinici Ahilerin yetişmesi için çinihaneler kurulmuştur.¹⁰⁵ Revan’da Ortaçağdan günümüze ulaşan eserlerden biri 1413 tarihinde inşa edilmiş Pir Hüseyin Türbesi’dir. Karakoyunlu döneminde inşa edilmiş bu eser Çukurs’ad Beylerbeyliği’ne bağlı Caferabad’da bulunmaktadır. Ayrıca Kûfi yazının Merağa ekolündeki gibi yazıldığı son Azerbaycan mimari eseri Gök Mescid’dir. Günümüzde Ermenistan’ın başkenti Erivan’da bulunan bu eser, Merağa-Nahçıvan mimarlık ekolünün son temsilcisidir. Kacar hanedanından olan Revan Hanlığı’nın kökeni Tebriz olduğu için bu durum mimari eserlere de yansımıştır.¹⁰⁶

---

¹⁰⁴M.Hüseynov, L.Bretaniçski, A.Salamzadə, **Azərbaycanın Memarlıq Tarixi**, Moskova 1963, s.57-59.

¹⁰⁵Леонид Семенович Бретаницкий, **Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока**, Наука, Глав. ред. восточной лит-ры, 1966, s. 46-49.

¹⁰⁶ Okan Yeşilot, **Revan Türkleri**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 173; Anar Azizsoy, “*Türk Döneminde Revan Kent Dokusu ve Mekânsal Yapıdaki Değişimin Mimari Mirasa Yansımaları*”, **Sanat Tarihi Dergisi (28)**, (2019), s. 248.

Karabağ'dan Anadolu'ya kadar uzanan mektebin Anadolu'daki en önemli örnekleri: Yakutiye Medresesi, Şifaiye Medresesi, Buruciye Medresesi, Sivas Gök Medrese; Konya'da yer alan İnce Minareli Medrese, Karatay Medresesi, Sırçalı Medrese, Alaeddin Camii, Eşrefoğlu Camii, Malatya Ulu Camii gibi eserlerde sıklıkla Nahçıvan ve Merağa'daki eserlerde kullanılan nakışlar kullanılmıştır. Anadolu mimarların dahi etkilendiği bu tarz, pişirilmiş tuğlanın oyulmasıyla ortaya çıkmıştır.

Bilhassa İlhanlı medrese tarzında kullanılan taç kapı süslemeleri Merağa-Nahçıvan üslubu bariz görülmektedir. Nahçıvan'daki Mümine Hatun Türbesi'ndeki gibi oymaların altında bulunan ayetler ile yıldız figürleri büyük benzerlik taşımaktadır. Erzurum'daki Yakutiye Medresesi ve Çifte Minare, Sivas'taki Gök Medrese, Çifte Minare, Buruciye Medresesi ve Şifaiye Medresesi'nin taç kapılarındaki figürler büyük benzerlik gösterir. Zaten inşa tarihi de birbirine çok yakındır.¹⁰⁷

Kırşehir'de bulunan ve astronomi ilminin okutulduğu medreselerden biri olan Cacabey Medresesi klasik İlhanlı mimarı tarzındaki taç kapısı Merağa'yı işaret etmektedir. Ancak Merağa'nın zaviye tarzındaki sadelik de Kırşehir'de çelebilerin Mevlevihanelerinin tarzıyla örtüşmektedir. Merağa türbeleri gösterişli olsa da, zaviyeler oldukça sade bir tarzda inşa edilmiştir. Hacı Bektaş-ı Veli'ye bağlı olan Ahi Murad'ın kurduğu zaviye de bu tarzdadır.¹⁰⁸

Merağa mimarlık ekolünün hemen ardından gelen Tebriz mimarlık mektebi de çini süslemelerini ön plana çıkarmıştır. XIV. Yy'dan itibaren hem Azerbaycan'da hem de Anadolu'da bu tarz ön plana çıkmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, XIV. Yy'dan itibaren özellikle medreselerde sadelik ön plana çıkmış ve Merağa'nın etkisi azalmıştır. Buna iyi bir örnek olarak, Kütahya'daki Vacidiye Medresesi'ni gösterebiliriz. 1314 yılında Mübarizeddin Umur Bin Savcı'nın yaptırdığı bu eserde süsleme yok denecek kadar azdır. Medresenin müderrislerinden Molla Abdülvacid'in Meşhed'den Kütahya'ya gelmesi ve bunun İlhanlıların zayıfladığı döneme denk gelmesi de Merağa etkisinin azaldığını doğrular niteliktedir. Ancak mimari açıdan olmasa da, Abdülvacid el-Kütahi'nin yazdığı

---

¹⁰⁷ Nermin Şaman Doğan, "Bezemeye Bakış: Anadolu'da İlhanlı İzleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** 20, Sayı 1, Ankara 2003, s. 15.

¹⁰⁸ Muhsin Keyani, **Hankâhlar Tarihi**, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2013, s. 348; Cevat Hakkı Tarım, **Tarihte Kırşehri-Gülşehri**, Yeniçağ Matbaası, İstanbul, 1948, s. 108.

eserler; bilhassa Merağa'da usturlab ile ilgili çalışmaları tahkik etmesi ve Merağa'daki filozofları oldukça etkileyen İbn Sina'nın el-Kasidetü'l-Ayniyye adlı eserine şerh yazması bu bağlantıyı ortaya koymaktadır.¹⁰⁹

5. Merağa'da Dini Hayat

5.1. Merağa'da İslam Mezhepleri

İlhanlı Devleti'nin başkenti Merağa'da halkın önemli bir kısmının Türk ve Müslüman olması, İlhanlıların teşekkülünden itibaren Müslümanların inançlarına karşı sert yaptırımlar olmamasını sağlamıştır. Her ne kadar Hülagu Han devrinde Bağdat'taki -özellikle Sünni- Müslümanların üzerindeki baskıyı artırsa da, Merağa halkının çoğunun Hanefi mezhebine mensup olması hasebiyle camiler ve medreselerin etkinliğine herhangi bir müdahale olmamıştır. Bunda Moğolların herhangi bir dini taassub içinde olmamalarının yanı sıra Selçuklu nüfuzunun da payı büyük olmuştur. Fakat belirtmek gerekir ki, Moğollar Sünniliğe karşı genel olarak mesafeli bir duruş içinde olmuşlardır. Abbasiler ve İlhanlılar arasındaki gerginlik Şiiliğin Azerbaycan ve İran'da daha muteber kabul edilmesinde etkili olmuştur.¹¹⁰

Merağa, Ortaçağ boyunca Hanefi ve Şafii mezheplerine mensup Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bir şehir olmuştur.¹¹¹ Özellikle Olcaytu Han devrinde Şia'nın daha baskın olduğu bir şehre dönüşmeye başlamıştır. Olcaytu Han'ın Şiiliği benimsemesi mevzuunda bazı ihtilafli görüşler vardır. Olcaytu Han'ın Sünni mezhep kavgalarından dolayı Şiiliğe meylettği görüşü vardır. Bunu ilk olarak vakanüvis Kâşânî belirtmişse de, Hafız Ebru da bu kanaattedir.¹¹² Diğer bir görüş İbn Battuta'ya aittir ki, İbn Battuta Olcaytu Han'ın Allame Hilli'nin sayesinde Müslüman olduğu ve İslam'ı benimsediğinden beri Şiiliğe intisab ettiği kanaatindedir.¹¹³ Üçüncü görüş ise Şii âlim Hansâri'ye aittir. Bu da boşandığı eşini hülle gerekmeksizin tekrar nikâhına alabilmek

---

¹⁰⁹ İhsan Fazlıoğlu, "Molla Hüsrev'in Astronomisi Üzerine Bazı Gözlemler: Risâle fi'l-Müşkilâti'l-Meşhûre fi ilmi'l-Hey'e", **Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu Bildirileri**, Bursa 2013, s. 78.

¹¹⁰ Kemal Ramazan Haykıran, "İlhanlı Hâkimiyeti ve İmamiye Şiileri", **Milel ve Nihal**, 17, (2020), s. 88.

¹¹¹ Osman Gazi Özgüdenli "Merağa", **TDVİA XXIX**, Ankara 2004, s. 163.

¹¹² Ercan Gördegir, **Olcaytu Han ve Zamani (1304-1316)**, İksad Yayınları, Ankara 2021, s. 208.

¹¹³ Gördegir, s. 212.

için Şiiliği benimsediği yönündedir.¹¹⁴ Esas olarak Olcaytu Han, Şii olduğunu açıkça ilan etmiş bir ilhandır. Fakat Şiilerin koruyuculuğunu üstlenirken Sünnilere karşı katı bir tutum içinde olmamıştır. Şiiler ve Sünniler arasında denge siyaseti izlediğini söylemek mümkündür. Bu dönemden itibaren Şia medreselerinin İlhanlı literatürüne olan etkisinden söz edebiliriz. 1277 yılında vefat eden Şii fâkih Necmeddin Ebu'l Kâsım'ın talebelerinin bir ekol oluşturduklarını söyleyebiliriz. İlhanlılar Şii âlimlere geniş imkânlar sundukları için özellikle Irak'ta İbn Tavus, Muhakkık-ı Hilli, Yahya b. Said-i Hilli gibi din âlimleri destek görmüştür. Yine belirtmek gerekir ki, İlhanlı döneminde Şii âlimler hadis çalışmalarında imametın ispatı konusuna önem vermişler ve çalışmalarını bu ekseninde devam ettirmişlerdir. Bu nedenle İlhanlı döneminde Seyyid Raziyyüddin, Cemaluddin Ahmed, Gıyasüddin Ebu'l Muzaffer Abdülkerim gibi muhaddislerin çalışmaları çok önemlidir.¹¹⁵

Azerbaycan'dan Anadolu'ya olan ilmî akış, Anadolu Türklüğünün düşünce ve inanç dünyasını da önemli ölçüde etkilemiştir. Genel olarak Türkistan coğrafyasında İslam peygamberi Hz. Muhammed'in soyuna duyulan büyük muhabbet, Türkler arasında Ehli Beyt odaklı İslam anlayışının yükselmesini sağlamıştır. 13. ve 14. yüzyıllarda Merağa ve çevresinde yaşayan halkın önemli bir kısmı Hanefi ve Caferi mezhebine intisab etmişler, nisbeten az da olsa Şafii ve İsmaili mezhebini benimseyenler de olmuştur.

5.1.1. Merağa ve Çevresinde Sünnilik ve Ehli Sünnet Algısı

Bir İlhanlı başkenti olarak Merağa'nın devlet seviyesinde Sünnilik ile tanışması Hülagu Han'ın oğlu Ahmed Teküder'in İslam'ı benimsemesiyle birlikte olmuştur. Esasen Ayn Câlut Savaşı ile daha büyük bir meseleye dönüşen İlhanlı-Memlûk çekişmesinin dini ortak paydada buluşarak çözülmesi için Teküder Han, Müslüman olup Ahmed adını almıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, Teküder Han'ın İslam'ı seçmesi kemikleşmiş Moğol anlayışına fazla etki etmemiştir. Moğol devlet erkânı İslam öncesi geleneği sürdürmüştür. Hatta Ayn Calut Savaşı, Moğolların İslam dünyasındaki intibainın daha da olumsuz

---

¹¹⁴ Gördeğir, s. 214.

¹¹⁵ Haykıran, s. 104, 105.

olmasına neden olmuştur.¹¹⁶ Ahmed Teküder Han, Süfiliğe oldukça meraklı bir hükümdar olarak Şiilere cephe alan bir tutum izlememiştir. Esasen Sünni İslam dünyasının Moğollar için olumlu bir kanıda olmamaları, Şiilerin ise bu konuda daha yumuşak bir bakış açısına sahip olmaları hasebiyle İlhanlılar Sünnilikten ziyade Şiiliğe daha meyilli olmuşlardır.¹¹⁷

Sünnilik adına İlhanlı döneminde atılmış en önemli siyasi adımlardan biri Ahmed Teküder Han'ın Memlûk hükümdarı Sultan Kalavun'a gönderdiği mektuptur. Ahmed Teküder Bağdat'a gönderdiği mektubunda Bağdat halkının ve bütün Müslümanların birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını istediğini, medreseler ve vakıfların tıpkı Abbasi döneminde olduğu gibi devam edeceğini belirtmiştir. Ahmed Teküder'in Memlûk Devleti ile uzlaşma sağlamak istemesi İlhanlılar için Sünniliğin ön plana çıkmasında etkili olmuştur. Bu dönemde İtikadda Eş'ari anlayışın ağır bastığını söylemek mümkündür. Çünkü Ahmed Teküder'in hocası, Abaka Han zamanında da sarayda etkili olan Musullu Türk köle Şeyh Abdurrahman, Şafii mezhebine mensuptur. Şeyh Abdurrahman'ın Rifâî tarikatına mensup olduğu bilinmektedir.¹¹⁸ Yalnız Sünni olmasına rağmen büyücülük ve münecimlikle de uğraştığı için Heterodoks İslam içinde kabul edilebilir. İlhanlı döneminde Sünnilik ve Şiilik ile ilhili olarak kelim ilmine verilen önem aynı olmuştur. Bu noktada farklı mezheplerden olan âlimlerin artık Mutezile, Sünni ve Şii kelim anlayışını mukayese ettiklerini ve Şiiliğin İlhanlılarda siyasi bir yaklaşım olmaktan öteye geçtiğini söyleyebiliriz.¹¹⁹

Gazan Han ve Olcaytu Han dönemi mezhep kabulleri açısından oldukça karmaşık bir dönem olmuştur. Gazan Han devrinde inşa edilen Râb-ı Reşidi adlı şehirde seyyidlerin

---

¹¹⁶ Yüksel Arslantaş, “*Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri*”, **Bulleten LXVIII, Sayı 250**, (2003), s. 789.

¹¹⁷ İlhanlı döneminde Şiiler, “Mehdi” inancıyla ilintili olarak Moğolların zulmünün Mehdi'nin zuhur etme sürecini hızlandırdığını düşünmüşlerdir. Çünkü Şiilerdeki Mehdilik inancında yeryüzünde zulmün artması, âdil ve sonuncu imam olan Muhammed Mehdi'nin İslam'ı dünyaya egemen kılması ve dünya düzenini sağlamasının en önemli belirtilerinden biridir. Hanefi Şahin, “*İlhanlıların Sosyo-Politik*”, s. 120.

¹¹⁸ Canan Soylu Verep, **İlhanlıların Mezhep Politikası**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Ankara 2018, s. 18.

¹¹⁹ Kemal Ramazan Haykıran, “*İlhanlı Hâkimiyeti ve İmamiye Şiileri*”, **Milel ve Nihal, XVII**, (2020), s. 106.

barınması için meskenlerin bulunması, Gazan Han döneminde darbedilen sikkelerin üzerinde Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin gibi Ehli Beyt'ten zâtların adlarının yer alması Ehli Beyt sevgisini göstermektedir. Fakat Gazan Han, başlangıçta Sünni İslam'ı benimsemiş olsa da sonradan Oniki İmam Şiiliğini benimsemiştir. Olcaytu Han da ömrünün son demlerinde Şiiliğe intisab etmiştir. Kanaatimizce ilhanlar İsmaililiğe nazaran Sünni dünyasına daha yakın olması ve Müslüman Türkler arasında kabul görmesi nedeniyle İsna Aşeriyye (Caferi) mezhebini benimsemişlerdir.¹²⁰

Sünniliğin İlhanlı devletinde tekrar yükseldiği dönem ise Ebu Said Bahadır Han dönemi olmuştur. Bu devirde Azerbaycan ve Anadolu'da İlhanlılar artık Sünni İslam'ın himayedarlığını üstlenme iddiasında bulunmuşlardır. İlhanlı Devleti'nde son döneme kadar belirli bir din ve mezhep çizgisinde olmayan devlet yapısı, son dönemde Ebu Said Bahadır Han devrinde Sünnilikte karar kılmıştır. Hanefi mezhebini seçmiştir.¹²¹ Yine de İlhanlılar'ın Ehli Sünnet tasavvurunun Selçuklu'dan oldukça farklı olduğunu söylemek gerekir. Mezhep yaklaşımları her dönemin siyasi anlayışına göre şekillenmiştir.

5.1.2. Merağa'da Şiilik

Merağa'nın İlhanlı başkenti olduğu dönemde özellikle Merağa Rasathanesi'nin kuruluşunda önemli rol oynayan Nasıreddin-i Tusi ve Kutbuddin-i Şirazi'nin Şii olmaları ve Anadolu'ya ilmî akışta da heterodoks anlayışın ön planda olması, İlhanlı medeniyetinin teşekkülünde Şii anlayışın oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Yalnız belirtmek gerekir ki, Nasıreddin-i Tûsi'nin bir dönem Nizari İsmaililerinin arasında kalması nedeniyle İsmaili mi yoksa Caferi mi olduğu konusunda ihtilaf çıkmıştır. Nasıreddin-i Tûsi, "Seyr u Sülûk" adlı eserinde İsmaililerden eğitim anlayışı üzerine çok şey öğrendiğini övgüyle anlatmıştır. Tûsi'nin başlangıçta düşüncelerinden ve eğitim yöntemlerinden yararlandığı İsmaili âlimlerle aynı çizgide olsa da Alamut Kalesi'nin düşmesiyle birlikte Caferi mezhebini benimsemiş olabileceği düşünülmektedir. Genel

---

¹²⁰ Hanifi Şahin, **İlhanlılar Döneminde Şiilik**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 36.

¹²¹ Canan Soylu Verep, **İlhanlı Devleti'nin Mezhep Politikası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s. 30.

itibariyle Merağa Rasathanesi ve Şenb-i Gazan'da ilmî çalışmalar yapmış olan âlimlerin önemli bir kısmının Şii olduğunu söylemek mümkündür.¹²²

Merağa ve Tebriz'de halk tabanının bakış açısından bahsedecek olursak; Türk milletinin siyasi nedenlerle Emeviler'e mesafeli olması ve Emevi İslam anlayışının Türklerin örfi yapısına uygun olmamasının yanı sıra Ehli Beyt'in özellikle Muaviye dönemi ve sonrasında haksızlığa uğradığı kanısı da Türklerin Şiiliğe sıcak bakmalarında önemli etken olmuştur. Bu nedenle Merağa'da Sünniliği benimsemiş olan Türklerde de büyük bir Ehli Beyt sevgisi olmuştur. Hz. Muhammed'in soyuna duyulan sevgi, halkın seyyidlere de hürmet etmelerini sağlamıştır. Bu nedenle özellikle Gazan Han ve Olcaytu Han döneminde seyyidler vergilerden muaf tutulmuş, barınmaları için evler tahsis edilmiştir.

İlhanlı döneminde sadece Türkler ve Farslar değil, aynı zamanda Irak-ı Acem bölgesinde yaşayan Arap Şiiiler de özellikle Kum şehrinde İmam Musa Kazım'ın kızı, İmam Ali Rıza'nın kız kardeşi Hz. Masume'nin türbesinin bulunması hasebiyle bu bölgede yerleşmişlerdir. Ancak belirtmek gerekir ki, Merağa'nın Şii âlimlerin bir araya geldiği memba olması kadar Tebriz, İsfahan ve Şiraz'ın da Evlâd-ı Resul'ün korunduğu darü's-siyade şehirleri olması çok önemlidir. Özellikle Gazan Han bu konuda çok hassas davranmıştır. Bu durum Sünnilerin tepkisine yol açtığı için vezir Reşidüddin Fazlullah, bir denge politikası izlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bundan hareketle Dımaşk ve Kahire üzerinde İlhanlı egemenliği kurulursa bu bölgedeki Sünnilerin desteğinin alınacağı; Azerbaycan ve Irak-ı Acem'deki Şii nüfus da küstürülmeden dengeli bir siyaset izleneceği düşünülmüştür. Fakat Gazan Han'ın Dımaşk'ı ele geçirememesi nedeniyle bu plan başarılı olamamıştır.¹²³

Azerbaycan'da Sünniliğin en yaygın olduğu Tebriz, Nahçıvan, Erdebil gibi şehirlerin Şafii ağırlıklı olması nedeniyle İlhanlıların Şiiilere yönelik ılımlı tutumu tepkilere neden olmuştur. Öte yandan Gazan Han, Merağa ve Tebriz çevresinde Hz. Hüseyin'in şehadeti için düzenlenen matem merasimlerini kitlesel hale getirerek hem

---

¹²² Farhad Daftary, **İsmaililer, Tarih ve Öğretileri**, (çev. Erdal Toprak) Doruk Yayınevi, Ankara 2002, s. 572.

¹²³ Hanifi Şahin, **İlhanlı Döneminde Şiiilik**, s. 77; Reşidüddin Fazlullah, **Târih-i Gâzân Hân**, s. 227, (Tercüme için Saeid Bidokht'a teşekkür ederiz)

Şiiler hem de Sünniler için ortak payda oluşturmak istemiş ve başarılı da olmuştur. İlhanlı öncesi dönemde 1241 yılında aşura merasimlerine izin verilmeyip mezhep çatışmalarının çıkacağı öngörülmüştür. Ancak sonraki yıllarda Irak'ta Şiiler tarafından kutsal sayılan Kâzımıyye'de matemlere izin verilmiştir.¹²⁴

Gazan Han döneminde aşura matemlerinde hüznün ve acıyı dile getiren mersiyeler okunmuş ve bu toplumun her kesimi tarafından saygı görmüştür. Ayrıca Şiiler de zincir vurma ve baş yarma gibi geleneklerini devam ettirmişlerdir. Bu durum, mutaassıp Sünni ulemanın tepkisini çekmiştir. Gazan Han'ın tahta çıktığı 1294 yılının aşura mateminde isyan çıktığı ve bazı Şii grupların silah pazarından eşyaları yağmalayarak Gazan Han'a karşı ayaklanmaları büyük sıkıntılara sebep olmuştur. İsyancılar cezalandırıldıktan sonra Gazan Han'ın tahta çıkmasından sonraki dönemlerde özellikle Tebriz'de aşura merasimleri daha ılımlı olmuştur. Yetimler giydirilmiş, hafızlık eğitimini tamamlayanlara ödülleri verilmiştir. Hüznle yas tutulan bu günlerde aşırı grupların bulunmaması nedeniyle Sünniler de aşura matemlerine sıcak bakmışlardır.¹²⁵

Azerbaycan'da kısmen mevcut olan Şiilik, İlhanlı döneminden sonra özellikle Karakoyunlu döneminde yükselişe geçmiş ve Türkler arasında rağbet görmeye başlamıştır. Bu döneme kadar Kalenderîlik, Vefailik, Hurufilik gibi tarikatlar Türkmenler arasında Alevilik ve Şiiliğin teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Ayrıca Azerbaycan'dan Anadolu'ya tasavvufî akışın da artmasında etkili olmuştur.

5.2. Ermeni Kilisesi ve Gregoryen Mezhebi

Ermeniler Hristiyanlığı kabul eden ilk uluslardan biridir. Oldukça dindar bir millet olmalarına karşın Hristiyanlık öncesi pagan inançlarına da saygı duymaya devam etmişlerdir. Tanrı'dan Ermenice "Asdvadz" olarak söz etmiş ve Ermeni mitolojisindeki tanrı ve tanrıçalar ile ulusal kahramanlarını (Aramazd, Anahit, Nane, Vanatur, Asdğik

---

¹²⁴ El-Meliku'l Eşref el-Gassani, **el-Ascedü'l-Mesbuk ve'l-Cevherü'l-Mahkuk fi Tabakati'l-Hulefa**, (thk. Mahmud Abdülmünim), Daru't Turasi'l İslami, Beyrut 1975, s. 585. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

¹²⁵ Hanifi Şahin, İlhanlı Döneminde Şiilik, s. 149.

gibi) günlük yaşamda geleneksel miras olarak kabul etmeye ve geçmiş milli inançlarına saygı duymaya devam etmişlerdir.¹²⁶

4. Yüzyılda yaşamını yitirmiş Ermeni vakanüvis Aganthagos, Ermenilerin pagan inançlarından söz etmiştir. Ermeni paganizmi Zerdüştilik ile bazı konularda benzerlik gösterse de, çok büyük farklılıklar söz konusudur. Ermeni mitolojisinde Aramazd olarak geçen Ahura Mazda'ya inanılmış fakat Ermeni halkının isim babası baş tanrı Hayk, Anahit, Ara Keğetsik, Güneş tanrısı Vahagn (Vahe), Asdğik gibi tanrı ve tanrıçalara Pers tanrılarında daha çok değer verilmiştir.¹²⁷

Milli ve muhafazakâr bir mezhep olan Gregoryenlik, Kilikya ve Vaspuragan Ermenilerinin resmi mezhebi olmuştur. Bunda Ermeni azizlerinden Grigor Lusavoriç'in (Aydınlatıcı Grigor) payı büyüktür. Lusavoriçagan (Apostolik) Kilisesi'nin ilk kurucularından olmuştur.¹²⁸ Daha sonra Vağarşabat adı verilen dini mecliste Aziz Grigor'un (Lusaroviç), Hristiyanlığı kabul etmiş Büyük Konstantin tarafından üç kez kutsandığına dair beratı okunmuştur. Bu sayede ilk kez bir Ermeni, bir imparator tarafından takdis edilmiştir. Daha sonrasında Aziz Hovhan Odznetsi, bir katolikos olarak Ermeni-Hristiyan kimliğinin inşa edilmesinde önemli rol oynamıştır. 725-726 yılları arasında Pavlusçuluğa karşı toplanan konsilde Pavlusçuluk (Pavlikanlar) kınanmış ve Ermeniler arasında günümüze kadar gelmiş Hristiyanlık anlayışının temeli atılmıştır.¹²⁹

---

¹²⁶Mehmet Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** 43, Erzurum 2010, s. 95-100; Ayrıntılı bilgi için bkz: Rafik Nahapetyan, "Ağantagosı Padmutyuni Hayots Hetanosagan Ditsarani Usumnasirutyani Skidzbinağbyur", **Banber Yerevani Hamalsarani**, Armenian Studies, Yerevan (2018), s. 32.

¹²⁷ Karen V. Melik-Pashayan, "The Cult of the Goddess Anahit", **Fundamental Armenology** 11, (2020), s. 2.

¹²⁸ IV. Yüzyıla ait eserde Ermenilerin Hristiyanlığa davet edilmesi ele alınmıştır. Ermenilerin pagan inancından Hristiyanlığa geçiş sürecinden bahsedilen metinde Grigor Lusavoriç'in olgun ve sevecen bir tavırla "kutsanmış baba" olarak bu davete icabet ettiğini ve vaftiz olduğunu açıklıyor. Grigor Lusavoriç, V. Yüzyılın ilk çeyreğinde insanları Hristiyanlığa davet etmiş ve kutsamıştır. Ayrıca dini metinlerin Ermeniceden Yunanacaya aktarıldığını da bu eserden öğreniyoruz. Bu konuya ilişkin detaylı bilgi için bkz. Albert Muşegyan, "Grigor Lusavoriçi Anvan Yev Paştamunki Khorırdapaşdagan Argelki 430-Akan TT. Asori Katoğikosneri Orok", **Banber Matenadarani**, Yerevan, s. 21-43.

¹²⁹ Simon Payaslian, **The History of Armenia From The Origins To The Present**, Palgrave Macmillan, New York 2007, s. 48.

VIII. Yüzyıla tekabül eden bu dönemde artık özellikle Muş ve Sason (Batman) arasındaki kiliselerde Ortodoks Ermeni mezhebi olan Gregoryenlik teşekkül etmiştir.

13. yüzyılda Moğol-Ermeni etkileşimine ilişkin önemli kaynaklardan biri Genceli Kirakos olmuştur. Kirakos Moğollar tarafından esir alınıp tutuklandığı için Moğolların “Hristiyan Ermenilerin intikamını Müslümanlardan almak için geldikleri” algısının gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir. Ermeni prensi Avag’ın Moğollarla mücadele etme konusundaki ümitsizliği ve Moğolların Ermenistan ve Gürcistan üzerinde büyük tahribata yol açtığını ifade etmiştir. Fakat yine de Ermeni-Moğol işbirliği devam etmiştir.¹³⁰

Kirakos, bir vakanüvis olarak 13. Yüzyılda geçen olayları izah etmesine ek olarak Moğolcayı da öğrenmiş ve kroniğinde çok sayıda Moğolca sözcükten de istifade etmiştir. Ermenice bir kaynaktan yaklaşık 70 Moğolca sözcüğün geçmesi ilginçtir.¹³¹

İlhanlı döneminde genel olarak Ermeni-Moğol ilişkileri güçlü olmuştur. Bunda ortak düşmanları Memlûklere karşı bir ittifak söz konusudur. Kilikya Ermeni Krallığı ile İlhanlıların kurduğu bu ittifak, Ermeni halkının başkent Merağa’da rahat hareket etmesine olanak sağlamış ve Ermeni kiliselerini güçlendirmiştir.¹³² Hülagu Han, Abbasi halifeliğine son verdikten sonra Bağdat’taki âlimleri Merağa’ya yönlendirirken Kilikya’nın vassal Gregoryen yönetimi de İlhanlılara tâbi olmuştur. Akabinde Kilikya Ermenileri, sikkelerinde Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’u Arap alfabesiyle yazmaya başlamışlardır.¹³³ Ancak kabullenme sürecinin oldukça zor geçtiğini söylemek mümkündür. Pogosyan’ın anonim olduğunu belirttiği, 1236 tarihli bir yazma eserde Ermenilerin ilenci şöyle geçmektedir: “*Şeytan Moğollar, Tanrı’nın gazabından ve onun büyük yargısından asla korkmuyorlar. Yüce Rab, Ermenilere günahkârlıklarından dolayı*

---

¹³⁰ Bayarsaikhan Dashdondog, **The Mongols and the Armenians (1220-1335)**, Brill, Leiden 2011, s. 12.

¹³¹ Dashdondog Bayarsaikhan, “*Kirakos Gandzakets’i As a Mongol Prisoner*”, **Ming Ging Yaniju 22**, Brill, Leiden 2018, s. 160.

¹³² Lauren Prezbindowski, **The Ilkhanid Mongols, the Christian Armenians, and the Islamic Mamluks: A Study of Their Relations (1220-1335)**, s. 29.

¹³³ Ermenicede “yerrordutyun” denen teslis, XIII. Yüzyıl Ermeni minyatürlerinde sıkça görülür. Matta İncili için çizilen minyatürlerin önemli bir kısmı Merağa’da yapılmıştır. Merağa ve Tebriz’de yapılmış Ermeni minyatürlerini ekte vereceğiz. Christoph Baumer, **The Church of the East: An Illustrated History of Assyrian Christianity**, I.B. Tauris, Londra 2016, s. 225.

bu afeti vermiştir.”¹³⁴ Ermeni metinlerinde Türkler için de hakaret içeren söylemler vardır ve Türk milletini de tıpkı Moğollar gibi Tanrı’dan gelen bela olarak görmüşlerdir. Bunun en önemli delillerinden biri Urfalı Mateos’un kroniğidir. Ayrıca Ermeni din adamı I. Yohanna, Moğolların Gence’den güneye inip Farsları ve Ermenileri katlettiklerini ve halka acımasızca davrandıklarını kaydetmiştir.¹³⁵

Ermeniler Merağa’da İlhanlı egemenliği öncesinde de yaşamışlar fakat Merağa’nın başkent olmasından sonra ticaretle uğraşan Bağdatlı ve Şamlı Ermeniler Merağa’ya ticaret için gelmişlerdir. Merağa’ya gelen İtalyan tacirlerle iyi ilişkiler kuran Ermeniler, şehirleşmeye de katkı sağlamışlardır. Kiliseleri şehrin merkezinde camilere yakın yerlerde inşa edilmiştir. Merağa’da kurulan kiliselerin yakınındaki çarşılarda sadece Gayrimüslimler değil; Türk ve Müslüman esnaflar da çalışmışlardır. Özellikle Argun Han döneminde Ermeniler de Süryaniler gibi el sanatları ve ticarete aktif rol oynamışlardır. Bu konuyla ilgili olarak Katolik Macar vakanüvislerin eserleri oldukça önemlidir. Macar ana kaynaklarında Merağa’da Ermeni sayısının Geyhatu ve Baydu döneminde artmaya başladığını ve bunda en büyük etkenin, İlhanlı hükümdarlarının Hristiyanlara tanıdığı ayrıcalık olduğu kaydedilmiştir.¹³⁶

Ayrıca Ermeniler Merağa’da ticaretin yanı sıra zanaat, astronomi ve hatta simyacılarla da uğraşmışlardır. XII. yy’da Kilikya’da Sargis Şnorhagalin, Nerses Lamboğotsi gibi simyacılar, XIII. yy’da Kilikya ve Merağa’ya yerleşen simyacıları etkilemiştir. Arapça, Farsça ve Latince bilen simyacılar, kullandıkları kaynakları Ermeniceye tercüme etmişlerdir. Ermeni soyluları ve zenginleri kullandıkları araç gereçleri kuyumculuk ve “*voskecrvadz*” dedikleri altın kaplama tekniğini kullanarak pek çok süs eşyası ve metal işçiliğinde kullanılan araç gereç üretmişlerdir. Ermeni tarihçi

---

¹³⁴ Z. Pogoyan, **Armenians, Mongols and the End of Times: An Overview of 13th Century Sources**, Viyana 1998, s. 43.

¹³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Yohanna Kahanayi, **Jamanagrutyun**, Manr Jamanagrutyunner, Revan 1951, s. 25.

¹³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Johannes Ungarus, **Theologia - Hittudományi Folyóirat 1261** (thk. Bendefy László), Körüli Utazása, 1943, s. 138.

Garo Kafadaryan, simyacılıkla ilgili yazılmış olan Ortaçağ Ermeni eserlerini inceleyerek günümüz Ermenicesinde yayımlamıştır.¹³⁷

XIII. ve XIV. Yüzyılda Merağa, Ermeni gospel yani dini metin yazımı konusunda bir ekol olmuştur. Fransiskan ve Dominikan keşişlerinin de yaşadığı Merağa ve Sultaniye, Doğu Hristiyanlığı için önemli bir konumda idi. Kilikya Ermenileri, buradaki kiliselerde İncil'i ezberlerken ve Ermenilerin Hristiyanlık öncesi Pagan motifleriyle yoğrulmuş olan inançlarını en ince ayrıntısına kadar öğrenirken, ikonografi üzerine de eğitim almışlardır.

Çini ve minyatür sanatının önemli olduğu Merağa'da farklı milletlerin keşiştiğini görüyoruz. Ermeni minyatür ve çini sanatkârlarının Çinli seramik sanatkârları ile olan etkileşimi çok ilginçtir. 13. Yüzyılın sonlarında (1290'lar) minyatürlerde ve seramik sanatında anka kuşu ve ejderha motifleri ön plana çıkmıştır. Ayrıca ağdın yüzeyinin nişasta ve yumurta akı ile sıvanarak mürekkebi tutmasının sağlanması, yumurta akı ile dayanıklılığının artırılması ve kullanılan mürekkepler Merağa ve Tebriz ekolünü yansıtmaktadır. XIV. yüzyılda Ermeni minyatürücü Yaşlı Grigor, Şam'dan getirilen kâğıtlar daha kaliteli olduğunu ve İncil'den ayetler yazarken kullandığını belirtmiş, fakat Tebriz kâğıdının da mermer yardımıyla düzleştirilerek kullanılabileceğini belirtmiştir. Merağa ve Tebriz'de üretilen mürekkeplerin kaliteli olduğunu da bu küçük risaleden öğreniyoruz.¹³⁸ Merağa'da gelişen ve Kudüs Ermenilerine kadar ulaşan minyatür sanatı, Ermenilerin Nor-Nahçıvan İncili'nde de bariz şekilde görülmektedir. Ayrıca Merağa'da ön plana çıkan çinicilik bu dönemde Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin kütüphanesindeki süslemelerde de kendini göstermiştir. Hatta XIII. yüzyılda Ermenilerin sıkça kullandığı denizkızı ve denizatı motifleri de çini sanatıyla yapılmıştır. İbadethane süslemelerinde ve üzerinde günlük dua yazan duvar yazılarında Merağa ve Tebriz minyatür sanatının inceliklerine rastlamak mümkündür. Tebriz minyatür okulu önem kazanmadan önce 13. ve 14. yy elyazma Kur'an-ı Kerim'lerin yazım ve süslemesinin Merağa'da yapıldığına

¹³⁷ Garo Kafadaryan, **Alikimian Padmagan Hayasdanum**, Armfani, Yerevan 1940, s. 163.

¹³⁸ Dickran Kouymjian, *“Chinese Elements in Armenian Miniature Painting In The Mongol Period”* **Armenian Studies Haïg Berbérian**, 1986, s. 442-443. Minyatür sanatında kullanılan kâğıtlar ve mürekkeplere ilişkin bahiste detaylı olarak tercümeyi burada vermesek de konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Յ ու ց ալ հ ալ ե ր է ն ձ ե ն ա գ ր ա գ Ն ո թ Ջ ու ղ ալ ի Ա մ ե ն ա լ ի ր կ ի չ վ ա ն ք ի , հ . Ա ., կ ա գ լ ե գ Ա . Տ է ր -Աւ ե տ ի ս ե ա ն , Մ ի ի թ ա ր ե ա ն ս ալ ., Վ ի ե ն ն ա , 1970 **Tsutsak Hayeren Dzerragrats Nor Cuğayi Amenaprikiç Vanki**, (yay. Der-Avetisyan), Mxitaryan, Viyana 1970, s. 142.

ilişkin bilgileri de yine Ermenice kaynaklardan öğreniyoruz. Şiraz minyatür mektebi XII. yy. sonlarında önemini kaybetmeye başladıktan sonra Merağa ve Tebriz ön plana çıkmıştır.¹³⁹

İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın Matenadaran Elyazma Enstitüsü'nde bulunan 19 Ağustos 1330 tarihli bir fermanında Merağa'daki Ermeni manastırında görevlendirilecek din adamlarını himaye ettiğini belirtmiştir. Merağa şehrindeki Türkmen ahalinin de bu ferman gereğince Ermeni ibadethanelerinin bakım ve onarımına yardımcı olması istenmiştir.¹⁴⁰

Merağa'nın XIII. ve XIV. yy'da Ermenilerin dini inancıyla ilgili çalışmaların yapıldığı, Hristiyan akaidine göre tartışmaların düşünce dünyasına yaptığı katkı nedeniyle burada Ermeni kiliseleri ve papazlar devlet himayesine alınmıştır. Milli bir mezhep olmakla birlikte bölgedeki Kıpçak Türkü Hristiyanları da etkileyen ve hatta Ermeni alfabetiyle Türkçe eserler yazmalarına neden olan Gregoryen mezhebinin din âlimlerinin Merağa'da yetişmesi oldukça önemlidir. Doğu Hristiyanlığının iki yapıtaşı olan Ermeni ve Süryani kiliselerinin merkezi bu iki yüzyılda Merağa olmuştur.¹⁴¹

5.3. Süryaniler

Doğu Hristiyanlığında nüfus olarak Ermenilerden sonra ikinci büyük grup olan Süryaniler (diğer adı Yakubiler), nüfus bakımından en çok Antakya ve Urfa çevresinde yaşamış olsalar da, XIII. ve XIV. yy'da Merağa şehri de Süryani Kilisesi ile önemli bir merkez olmuştur. Doğu Süryani Kilisesi'nin, İlhanlı hükümdarlarına yakın olmak ve onların desteğini alabilmek için Merağa'da olması gerekmiştir.¹⁴² Ancak erken Süryani kolofonlarında Merağa "Azerbaycan Keldanilerinin yurdu" olarak geçmektedir. Klasik

¹³⁹ Armenag Sarkisian, *Tissus Royaux Arméniens des Xe, XIe et XIIIe Siècles*, Institut Francais du Proche-Orient, 1935, s. 294.

¹⁴⁰ Gohar Muradyan, "*Hunaban Yev Latinaban Keraganutyunner Hayereni Keraganagan Yezrabanutyun Tsagumi*", *Padmutyun Yev Mıřakuyt*, Yerevan 2020, s. 299.

¹⁴¹ Ayrıca belirtmeliyiz ki, bugün Albanların bakiyesi olan Udi halkı da Kuzey ve Güney Azerbaycan'da Gregoryen tesiri altında kalmıştır. Kuzey Azerbaycan'ın Gebele şehrindeki Nic köyü Udi kilisesine ev sahipliği yapmaktadır. Nizami Afandiyev, "*Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni*", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, Sayı 22, (2019), s. 199.

¹⁴² Mehmet Çelik, "*Süryaniler*", *TDVİA XXXVIII*, İstanbul 2010, s. 175.

Süryanicede “keldani” sözcüğünün yıldızlardan haber alan kişi anlamında da kullanıldığını belirtmek gerekir. “Keldaya” yıldız anlamında kullanıldığında ilm-i ahkâm-ı nücum ile bağlantılı da olabilir. Dolayısıyla etnik anlamda kullanılmamış olma olasılığı da vardır.¹⁴³ Ayrıca Dominikan kaynaklarında da kimi zaman Keldani olarak geçen Süryaniler ve Nesturiler de tıpkı İslam gibi karşıt tavırdan nasiplerini almışlardır. Merağa’yı ziyaret eden Dominikan din adamlarının olumsuz tutumu, 1318 yılında Merağa’da Dominikan Kilisesi kurmalarıyla birlikte profesyonel bir Katolik misyonerliğine dönüşmüştür. Ancak Süryanilerin bu konuda direnmeleri, İlhanlılar ile olan iyi ilişkileri ve İlhanlıların dini açıdan tolerans göstermeleriyle mümkün olmuş, hakları güvence altına alınmıştır.¹⁴⁴

On üçüncü yüzyılın ikinci yarısından önceki Süryani Kiliseleri Merağa’da yer almamış ancak Moğol hanlarının Doğu’da güçlenmesiyle birlikte İlhanlılar ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Süryani, Keldani ve Nesturi din adamları Merağa’ya akın etmişlerdir. İlhanlıların belirli bir dini yaklaşımı olmamasının, farklı inançlara mensup insanlar üzerindeki etkisi bu açıdan serbestlik sağlamıştır.¹⁴⁵

Süryani vakanüvis Edessalı Kesrvan Merağa’da Nesturi alfabesiyle Süryani din adamlarının Mezmurlar’ı yazdığını kaydetmiş, XII. Yy’da dahi Merağa’nın Süryaniler için son derece önemli olduğunu belirtmiştir. Ancak Müslüman çoğunluğa sahip olan şehir için “zayıf ve günahkâr insanların şehri” ifadesini kullanmıştır. Merağa’da Zebur yazımını tamamlayan Süryani din âlimlerinin bu bölgedeki Süryani halkın kanaat önderi

---

¹⁴³ Pierre Giorgio Dominikan keşişi Riccoldo da Montecroce, Bağdat, Musul ve Azerbaycan seyahatinde Nesturiler ve Süryanilerden ayrıntılı şekilde bahsetmiştir. Asıl görevi misyonerlik olan ve Argun Han döneminde Merağa’ya gelen bu seyyah, “Keldani” olarak söz ettiği Süryanileri Katolik olmadıkları için “yoldan sapmış” olarak nitelendirmiştir. Kurt Villadis Jensen, “*Riccoldo da Monte di Croce's Libellus ad Nationes Orientales*”, **University Sothern Denmark**, 2015, s. 11, 12.

¹⁴⁴ Kurt Villadis, “*Riccoldo da Monte*” s. 13.

¹⁴⁵ Süryani kroniklerinde Azerbaycan’ın Tebriz, Urmiye ve Uşnu gibi şehirlerinden sıkça söz edilse de, Merağa’nın Süryaniler için dini önem taşıdığı muhakkaktır. Ruhani ve dünyevi tarih yazımında Merağa’nın rolü daha büyük olmuştur. Süryani kroniklerinin bir araya getirilip toplandığı ve kopyalandığı bir şehir olması bakımından Merağa önemli bir şehirdir. Pier Giorgio Borbone, “*Maragha Mditta Arskita: Syriac Christians In Maragha Under Mongol Rule*”, **Egitto E Vicino Oriente XL**, (2017), s. 110, 123.

olduklarını anlıyoruz.¹⁴⁶ Hatta Musul Keldani Patrikhanesi ve Merağa Süryani Metropolitliği'nde XII. yüzyılda çoğaltılmış olan Peshitta yani Süryanice Eski Ahit ve Yeni Ahit nüshaları, Klasik Süryanice'nin yaşayıp korunmasını sağlamış, Merağa'da Süryani dilinde dini eğitimin verilmesinde çok etkili olmuştur. İncil İbrancasından M.S. 2. Yüzyılda Süryaniceye tercüme edilmiş ve korunmuş versiyonu olan Eski Ahit ile Yunancadan tercüme edilen Yeni Ahit, bir değişikliğe uğramadan Süryaniceye aktarılmıştır. Hz. İsa'nın anadili Aramicenin Edessa (Urfa) diyalekti olan Klasik Süryanice, Hristiyan dünyasında muteber kabul edildiği için önemlidir. Merağa'da İncil tefsirinin Süryanice okutulması, Doğu Hristiyanlığının Ninova, Edessa ve Erbil ile birlikte sayılı önemli merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir.¹⁴⁷

Süryaniler sadece dini metin yazımında değil, tarih yazıcılığında da çok başarılı olmuşlar ve İran ve Irak coğrafyasında yaşanan olayları kronolojik olarak aktarmışlardır. Örneğin İslam öncesinde İran'da Sasani dönemindeki Türk akınlarını, Sasani İmparatoru IV. Hürmüz dönemindeki (579-590) Türk-Fars mücadelelerini ve Sasani-Roma ilişkilerini Grek kaynaklarından daha detaylı anlatan Süryani kaynakları olmuştur. Anonim Huzistan Kroniği, Bistam'dan Deylem'e kadar, Azerbaycan'ı da içine alacak şekilde bölgedeki Türk varlığını objektif bir biçimde aktarmıştır.¹⁴⁸

XIII. yy ikinci yarısında Gazan Han ve Emir Nevruz'un fermanıyla Tebriz, Erbil ve Ninova'daki (Musul) Süryani kiliselerinin önemli bir kısmı yıkılmış ve 1295 yılında Tebriz'deki Süryaniler bu yıkıma engel olamamışlardır. Nesturi tarihçi ve din adamı Mar Yabbalaha'nın aktardığına göre Merağa'daki kiliselerin yıktırılmaması için fidye verilmiştir. Gazan Han'ın bu tutumunu, Müslümanlığı benimsemesine bağlamışlardır.

---

¹⁴⁶ Edessalı Kesrvan'ın adından, Süryanice kaynakları okuyan Osmanlı son dönemi Keldani piskoposu Addai Scher bahsetmiştir. Kısa kısa olan Süryani kaynaklarını Fransızcaya tercüme etmiştir. Ayrıca kendisi Siirt Vekaynamesi'nde Süryaniler ve Keldaniler hakkında bilgi vermiştir. Addai Scher, **Notice Sur Les Manuscrits Syriaques Conservees Dans La Bibliotheque du Patriarcat Chaldeen de Mossoul**, Revue Des Bibliotheques, 1907, s. 229.

¹⁴⁷ Harut Simonyan, *"The New Testament Peshitta"*, **Jerusalem 1000–1400: Every People Under Heaven**, New York 2006, s. 92.

¹⁴⁸ Anonim, **Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, (Huzistan Kroniği bölümü)**, (çev. Ignatius Guidi), Typographeo Reipublicae 1903, s. 15, 16.

Fidyeyi Ermeni kralı Hetum'un verdiği ve böylelikle Merağa ve Musul'daki kiliseleri yıkımdan kurtardığı kaydedilmiştir.¹⁴⁹

Bu iddiaya karşılık Kudüs'te yazılmış Süryanice bir kolofon, -Aziz Mark Kilisesi'nde yazılmıştır- Gazan Han'ın iktidarındaki dönemi ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Bar Sauma Safi'nin, Merağa'da Hristiyan halktan para toplayarak fidyeyi ödediklerini, böylece Merağa'da Süryani kiliselerinin faaliyetlerine devam ettiğini kaydetmiştir.¹⁵⁰

Süryaniler Merağa'da yalnızca dini açıdan değil; tıp ile uğraşmaları nedeniyle hekim olarak da hizmet vermişlerdir. İlhanlı sarayında hekimlik yapan Rabban Simeon da bir Süryanidir. Ayrıca 1260-1289 yılları arasında Süryani Ortodoks Kilisesi din adamları mahkemelerde kadılık görevi yapmışlardır. İlhanlı sarayına sık sık Simeon ve gelecekte patrik olacak Nemrod danışman olarak gitmişlerdir.¹⁵¹ Ayrıca Genceli Kirakos da Simeon'dan söz etmiştir. İlhanlı egemenliği altındaki topraklarda yaşayan Hristiyanların daha rahat bir hayat sürmelerini sağlamıştır. Kirakos, İlhanlılara karşı savaşmaya kalkışmamış Hristiyanların bağışlanmasını, huzur ve güvenliğini sağlayan kişinin Simeon olduğunu vurgulamıştır. Simeon'un nişanını ve izin almalarını sağlayan mektubunu taşıyan tüccarlar da Merağa'da rahatlıkla ticaret yapabilmişlerdir. Halk arasında sevilen bir insan olan Simeon, Moğollar arasından pek çok kişinin Hristiyan olmasına da vesile olmuş, hatta vaftiz etmiştir.¹⁵²

Antakya Patriarkı Mar İgnatius Efrem, Merağa'da Süryanilerin tıp, hukuk, astronomi ve kimya ile ilgili çalışmalar yaptığını kaydederek çok önemli bilgiler vermiştir. M.S. 2. Yüzyılda yaşamış Süryani astronom Bar Daysan'dan itibaren pek çok Süryani astronomun usturlablar üzerine çalıştıklarını Batlamyus'u kaynak olarak kullandıklarını belirtmiştir. Bar Daysan'dan faydalanan Bartullili Jacob, Merağa Rasathanesi'nde çalışmıştır. 1241 yılından itibaren Merağa'da bulunan Bartullili Jacob,

---

¹⁴⁹ Yuhanna Dolabani, **Catalogue of Syriac Manuscripts in St. Mark's Monastery**, Halep 1994, s. 236.

¹⁵⁰ Mardin Metropoliteni Yuhanna Dolabani, Kudüs'teki Aziz Mark Kilisesi'nde bulunan kolofonları derleyerek Ortaçağ Süryani tarih yazımına ışık tutmuştur. Kolofonların içinde İlhanlı döneminde Süryanilerin rolü üzerine ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Dolabani, s. 237.

¹⁵¹ Mar İgnatius Efrem, **Kitabü'l Lu'lu' el-Mansur fi't Tarihü'l Ulûm ve'l-Edebü's Süryaniyye** (çev. Matti Moosa), Aleppo 1956, s. 81.

¹⁵² Kirakos Gandzaketsi, **Hayots Padmutyuni** (tr. Robert Bedrosyan), New York 1986, s. 36-39.

geometri, müzik ve felsefe üzerine de eserler vermiştir. Merağa Metropolitliğinde okunan kilise ilahileri üzerine risale yazmış, ayrıca Almagesti'ye de bir şerh yazmıştır.¹⁵³

Merağa'da Süryani tarih yazımının en nadide örneği kuşkusuz Bar Hebraeus'un (Gregory Ebu'l Ferec) kroniğidir. Ancak 1279 yılında yazdığı astronomi eseri bir zic niteliği taşımaktadır. Pek fazla incelenmemiş olan bu eser, Nasıreddin Tusi'nin Tansukname'sini kaynak olarak aldığı halde onu tenkit edici bir nitelik de taşımaktadır.¹⁵⁴

Teoloji, felsefe, bilim ve tarih üzerine yaptığı sayısız ve ayrıntılı incelemeleri, o zaman bu alanlardaki çalışmaların bir karşılaştırmasını temsil etmektedir. Eserlerinin çoğu Süryanice yazılmıştı, ancak bazıları Arapça olarak yazılmıştı ki bu da onun zamanından çok önce Süryanicenin canlı bir konuşma olarak yerini aldığını gösterir. Yazıları sadece bölgenin tarihi hakkında değil, aynı zamanda ekümenik ve dinler arası ilişkiler, özellikle Hıristiyan-Müslüman ilişkileri hakkında da değerli bir bilgi kaynağıdır.¹⁵⁵

Bar Hebraeus, tarihi yaratılıştan kendi gününe kadar ele aldığı "*Makhtbhanuth Zabne*" adlı büyük bir tarihi eser bırakmıştır. Ebu'l Ferec Tarihi dediğimiz bu eser iki kısma ayrılmıştır: İlki siyasi ve dünyevi tarihle ilgilidir ve "*Chronicon Syriacum*" olarak bilinir; din tarihini içeren ikinci "*Chronicon Ecclesiasticum*" kısmı Hz. Harun ile başlar. Batı Suriye Kilisesi ve Antakya Patrikleri tarihinin ilk bölümünde, ikinci bölümde ise Nesturi Patriklerinin bağlı olduğu Doğu Kilisesi'ne ayrılmıştır.¹⁵⁶

5.4. Nesturiler

Doğu Hristiyanlığının Gregoryenler ve Süryaniler'den sonra üçüncü büyük topluluğu olan Nesturiler, sıklıkla Süryaniler ve Keldaniler ile karıştırılırlar. Coğrafi birlik ve ortak kültürel değerlerin etkisiyle birbirlerine benzedikleri ve hatta kimi zaman iç içe geçtikleri doğrudur. Ancak Nesturiler'e adını veren kişi Bizans İmparatoru II. Theodosius tarafından beratla görevlendirilen Patrik Nestorius'tur. 482 yılında İstanbul

---

¹⁵³ Efrem, *Kitabü'l Lu'lu'*, s. 186.

¹⁵⁴ Bar Hebraeus, *Kethabha Dhe-Sullaka Hawnanaya (Le livre de l'ascension de l'Esprit)*, (çev. F. Nau) Librairie Emille Boullion, Paris 1899, s. 46, 47.

¹⁵⁵ Gregorii Barhebraei, *Chronicon Syriacum*, Paris 1890, s. 11.

¹⁵⁶ Barhebraei s. 12.

Patriği olan Nestorius için kâfir mi yoksa aziz mi olduğuna dair yapılan tartışmalar Nesturiliğin çıkış noktası olmuştur. Nestorius, Efes Konsili'nde Hz. Meryem'in "Tanrı'nın annesi" olup olmadığına dair bir tartışma yüzünden aforoz edilmiştir. Arkadaşı Anastas, Hz. Meryem'in Tanrı'nın annesi olduğunun iddia edilmesinin en büyük şirk olduğunu ve Tanrı'nın annesinin olamayacağını söylemesi üzerine Nestorius onu desteklemiştir.¹⁵⁷

Belirtmek gerekir ki, Nesturilik etnik ve milli terim değildir. Hindistan'dan Kıbrıs'a uzanan geniş bir coğrafyada taraftar bulmuş, fakat Ortaçağ boyunca en büyük taraftar kitlesi Anadolu, İran ve Irak'ta olan bir Hristiyan mezhebidir. Nesturi misyonerlerin Türkistan'a kadar gidip Orta Türkistan'da ve Moğolistan'daki faaliyetleriyle Türk ve Moğol Nesturiler Çingiz Han dönemi ve sonrasında etkin olmuşlardır. Bu konuya ilişkin önemli bilgileri Nesturi patriarki I. Timothy'nin kroniğinden öğreniyoruz. Kendisi Doğu Kilisesi'nin Türkistan'a yayılmasında büyük rol oynamış ve Türk metropolit atamıştır. IX. yüzyılda Oğuz Türklerinin yurtlarından biri olan Merv'de Nesturi din adamları görev yapmıştır. Türk milletinin Nesturiliğe rağbet etmesinde Tanrı dışı varlıklara Tanrılık atfedilmemesinin payının büyük olduğu düşünülebilir.¹⁵⁸

Hülagu Han ve Abaka Han devrinde İlhanlılar, Nesturiler ve genel olarak Doğu Hristiyanlığının koruyucusu pozisyonunda olmuşlardır. Bu konuda Moğollar ve Memlük birlikleri arasında yapılan Ayn Calut Savaşı'nın payı büyüktür. Hristiyanlar ile Moğolların ortak düşman olan Memlükler'e karşı ittifak kurma çabalarının en önemli ayağı, Doğu Hristiyanlarının İlhanlılar'ın etrafında birleşmeleri olmuştur. Bu nedenle 1262 yılında İlhanlılar önce Franklarla müttefik olmuş, daha sonra Hülagu Han, Papa IV. Urban'a Merağa'dan gönderdiği mektupta Kudüs'ü "kâfirlerin elinden kurtarıp"

---

¹⁵⁷ Nestorius'un başından geçenleri anlattığı ve Fransızcaya çevrilmiş olan eserde ifade edildiğine göre Kutsanmış Theodor, Maraş'tan Konstantinopolis'e giden Nestorius'u üzerine bütan atılacağına dair uyarılmış ve haksızlığa uğrayacağını söylemiştir. Hz. Meryem'de Tanrı tabiatı olmadığını, onun bir insan olduğunu ifade eden Nestorius, Ortodoks Kilisesi tarafından aforoz edilmiştir. Nestorius, **Le Livre d'Héraclide de Damas**, (ed. François Nau), Syriac Studies Library, Gorgias Press, New Jersey, s. 12, 13.

¹⁵⁸ Patriarch I. Timothy, **Nestorianum Patriarcha Christianorum Orientalium Condicione sub Chaliphis Abbasidis**, Paris 1904, s. 22, 23.

Hristiyanlara geri döndürme konusunda destek vereceğini bildirmiştir. Abaka Han döneminde 1274 yılında Lyon Konsili'nde on altı kişilik bir Moğol heyeti gönderilmiş ve Papa Gregory'e destek sunulmuştur. Bu dönemde Süryaniler, Ermeniler ve Nesturiler Merağa'da en rahat dönemlerini yaşamışlardır.¹⁵⁹

Papalık ile ilişkilerde bir güven kazanma aracı olarak görülen Doğu Kilisesi ve merkezi olan Merağa, Hristiyan dünyasına bu güvenceyi vermiştir. Beytullahim piskoposu ve Papalık elçisi Thomas Agni de Lentini ile İngiliz Dominikan papazı David d'Ashby, Hülagu'nun Hristiyan alemine sempati duyduğunu kaydetmiş ve "Memlûk kâfirlerine karşı" güvenilir bir müttefik olduğunu belirtmişlerdir. Kuşkusuz bu durumda, Doğu Hristiyanlığının Kıbrıs'taki temsilcisi olan Merağa destekli Nesturilerin payı büyüktür. Zira Nicosia'ya (Lefkoşa) gönderilen elçilerle Lüzinyen kral IX. Louis, Büyük Han (Güyük)'ün isteğiyle görüşmüş ve ittifak kurmuşlardır. Kıbrıs'a gönderilen elçiler ve tercümanların Moğol Nesturilerden oluştuğu bilinmektedir. Fransız elçilerden André de Longjumeau, Moğol müfrezelerin gücüne Azerbaycan'da tanık olduğunu ve Nesturiler'i Tebriz yakınlarında -Merağa'yı kastetmektedir- ziyaret ettiğini belirtmiştir.¹⁶⁰

Merağa'daki Nesturiler'in Süryani etkisi altında olduklarını ve Bar Hebraeus'u kanaat önderi olarak benimsediklerini belirtmek gerekir. Nesturiler de Bar Hebraeus'un eserlerini, özellikle de Ethikon adlı eserinin Nesturi keşiş Yosef tarafından transkripsiyonunun yapıldığı nüshaları okumuşlar ve İncil derslerine ek olarak ahlak eğitiminde kaynak olarak kullanmışlardır.¹⁶¹ Günümüzde bu eserin nüshaları Kudüs Süryani Aziz Mark Kilisesi ve Musul Süryani Başpiskoposluğu'nda bulunmaktadır.

---

¹⁵⁹ Jean Richard, *Au-dela de la Perse et de l'Armenie. L'Orient Latin et la découverte de l'Asie intérieure. Quelques textes inégalement connus aux origines de l'alliance entre Francs et Mongols (1145–1262)*, Turnhout: Brepols, s. 49-51. (Tercüme için Xeyal Abbasov'a teşekkür ederiz)

¹⁶⁰ Les Mongols et la papauté, *Revue de l'Orient chrétien* (aut. Paul Pelliot), 1922, s. 30, 31; Denise Aigle, "The Letters of Eljigidei, Hülegü and Abaqa: Mongol Overtures or Christian Ventriloquism", *Inner Asia*, Brill 2005, s. 8.

¹⁶¹ Mar Ignatius, s. 50.

II. BÖLÜM

MERAĞA'NIN ETKİLEŞİM HALİNDE OLDUĞU ŞEHİRLER VE BÖLGELER

2.1. Tebriz'de İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Siyasi ve Sosyal Durum

Tebriz'de ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde 11. yüzyılın başlarında Selçuklu egemenliği ile birlikte yoğun olarak Türkmen göçü başlamıştır. Bunun öncesinde bölgede Hazarlar, Albanlar, kuzeyde İngiloy¹⁶² denen Gürcü boyu, Kıpçak Türkleri ağırlıklı olarak yaşamıştır. 1040 yılında Dandanakan Savaşı ile birlikte bölgeye akın eden Oğuzlar, Tebriz'i Doğu Anadolu'ya açılan kapı olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Selçuklular, Sökmenliler (Ahlatşahlar) İldenizliler, Tebriz'i ellerinde bulundurmak için mücadele etmişlerdir.¹⁶³

1054 yılında Gürcülerin desteklediği Bizans ordusuna karşı Tuğrul Bey'in Gence ve Tebriz'de hutbe okutması, Oğuzlar için dönüm noktası olmuştur. Sonrasında aslen Yemen göçmeni Arap Revvadilerin egemenliğine son verilmiş, Gence'deki Şeddadiler de Tuğrul Bey adına sikke bastırıp, hutbe okutmuşlardır.¹⁶⁴

Alp Arslan döneminde ise Tebriz, Bizans ile olan mücadelelerin hazırlık aşamasında kullanılan bir üs konumundadır. Tebriz, Revvadilerin egemenliğinin ardından Alp Arslan döneminde Türk idaresine girmiştir. (1065) Alp Arslan, Malazgirt Savaşı öncesinde Hoy'da hazırlıklarını tamamlayıp, askerlerini Tebriz'de toplamıştır.

---

¹⁶² Gürcü tarihçi D.L. Musxelişvili'nin bulduğu bir elyazma mektuba göre Kartli hâkimiyetinin kurucusu David, Şeki'den Tebriz'e kadar hak iddia etmiştir. Bu durum öyle uzun sürmüştür ki, 1210-1211 yılları arasında İldenizliler döneminde dahi Gürcülerin bir boyu olan İngiloylar Merend ve Tebriz'i istila etmişlerdir. Bu nedenle İldenizli Zahide Hatun, Zencan, Kazvin ve Tebriz'i yağmadan korumak için Gürcülere değerli mallar vermiştir. Şirinbey Hacıeli, **Şimal-Garbi Azerbaycan: İngiloylar**, Tahsil Yayınevi, Bakü 2007, s.122-138.

¹⁶³ Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 1999, s. 194.

¹⁶⁴ El-Urmevi, **Zübdetü't-Tevarih (Taryhların Gaymıgy)**, Türkmenbaşı Adına Türkmenistan Milli Elyazmalar Enstitüsü, Aşkabat 2013, s. 22-24.

Tebriz, Anadolu'daki Oğuz hâkimiyetinin ardından tıpkı Karabağ gibi askeri üs olma özelliğine sahip olmuştur.¹⁶⁵

Tebriz'in Selçuklu hanedanında çekişme konusu olması 1092 yılına tekabül eder. 1104 yılına kadar iki kardeş arasındaki mücadele devam etmiştir. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın egemenlik mücadelesi sonucunda Tebriz Muhammed Tapar'a kalmış ve böylelikle Selçuklu toprakları ikiye bölünmüştür. Sonrasında Irak ve Horasan Selçukluları için önemli bir merkez haline gelmiştir.

Atabeyler dönemine ilişkin ana kaynaklardan İbnü'l Esir'in yazdığı *Et-Tarihu'l Bahir fi'd Devleti'l Atabekiyye* adlı eserde Tebriz'in Musul Atabeyliği Zengiler ve Artuklular arasında paylaşılmadığı anlatılmıştır. Musul emir Mevdud bin Tüntekin, İmadeddin Zengi tarafından tanındıktan sonra Sultan Muhammed tarafından desteklenmiş, Şam'ı aldıktan sonra yönünü Tebriz'e çevirmiştir. Tebriz üzerine sefere çıkan Emir Mevdud'u, birlikleriyle harekete geçen Emir Sökmen Kutbi desteklemiş, Artuklu İlgazi'nin orduları bu ittifak sayesinde bozguna uğramıştır.¹⁶⁶ Daha sonra Sultan Mahmud'un ölümünün ardından Sultan'ın oğlu Melik Davud'un tahta geçmesini isteyen Atabey Sungur Ahmed, Melik Davud'un adına hutbe okutmak için Zencan'a gitmişse de, Sultan Mahmud'un kardeşi Mesud, kardeşinin ölüm haberini alır almaz Tebriz'de hâkimiyetini ilan etmişse de yeğeni Melik Davud'un birlikleri tarafından buradan çıkarılmıştır. Tebriz; İlhanlılar dönemine kadar sürekli Anadolu Beylikleri ve Atabeylikler arasında mücadele sahası olmuştur.¹⁶⁷

Öte yandan Atabeylikler döneminde özellikle Suriye ve Mısır arasında yapılan deniz ticaretinde Tebriz, Afrika'dan Kafkasya'ya uzanan ticaret ağının en önemli noktası olmuştur. Hatta Ebu Şame, meşhur eseri *Kitabu'r Ravzateyn*'de Tebrizli Hıristiyan

---

¹⁶⁵ El-Urmevi, s. 24.

¹⁶⁶İbnü'l Esir, **Et-Tarihu'l Bahir fi'd Devleti'l Atabekiyye (Musul Atabeg Döwletiniñ Taryhy)**, Türkmenbaşı Milli Elyazma Enstitüsü, Miras Yayınevi, Aşkabat 2006, s. 45, 46.

¹⁶⁷ İbnü'l Esir, **Atabekiyye**, s. 109.

tacirlerin Musul'dan Suriye'ye, oradan da deniz yoluyla mallarını Mısır'a götürüp sattıklarını ve oradan mal alıp Azerbaycan'a döndüklerini ifade etmiştir.¹⁶⁸

Tebriz bir müddet de Ahmedililer tarafından yönetildikten sonra İldenizli Atabeyliği dönemi başlamıştır.¹⁶⁹ Pehlivan b. İldeniz, Aksungur b. Ahmedili'nin yönetiminde bulunan Tebriz'i 1175 yılında ele geçirmiştir. Bunun en önemli nedeni, Merağa kuşatmasının başarılı olabilmesi için Tebriz'in alınması veya en azından Aksungur'un oğlu Feleküddin'in tahta geçmesidir. Pehlivan b. İldeniz, Feleküddin'i desteklemiştir. Ancak Rubindüz Kalesi'ni alamayınca kardeşi Kızıl Arslan'ı göndermiş ve kendisi Merağa'yı kuşatmıştır. Merağa ve Tebriz, Ahmedililer'den alındıktan sonra Pehlivan Tebriz'i, kardeşi Kızıl Arslan ise Merağa'yı yönetmeye başlamıştır.

XIII. yüzyılın başlarında Tebriz ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan bölgelerde (Nahçıvan ve Arran dediğimiz Revan-Karabağ arası bölgedir) Alban varlığı da mevcuttur. 13. Yüzyıl genel itibariyle hem Paganlık hem Hristiyanlık, hem de İslamiyet'in etkilerinin görüldüğü bir dönemdir. Albanların Mehraniler hanedanından olan hükümdar Hasan Celal, Celayirliler döneminde dahi külliyeye olarak kullanılan Kanzasar manastırını inşa ettirmiştir. Moğolların Kafkasya'nın müstahkem mevkiilerini ele geçirip, Haçın'daki¹⁷⁰ Alban egemenliğine son verip halkı vergiye bağlamasıyla birlikte Kıpçak Türkleri, Karapapak Türkleri ve Ermenilerden sonra Oğuz boyları ve

---

¹⁶⁸ Musul Atabeyliği ve Eyyubiler hakkında ayrıntılı bilgi veren eserde ürettikleri el sanatlarını satan Tebrizli tacirlerin dürüst ve iş ahlakına sahip kimseler olduğu, el sanatlarında ileri seviyede oldukları vurgulanmıştır. Tebrizli gayrimüslim bir taciri örnek gösteren Ebu Şame, bu şahsın Araplar tarafından "emin" olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Azerbaycan zanaatının Kuzey Afrika'ya taşınma sürecinin ilmi etkileşime zemin hazırladığını düşünüyoruz. Ebu Şame el-Makdisi, **Kitabu'r Ravzateyn fi Ahbari'd Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salahiyye, II** (ed. İbrahim Şemseddin), Darü'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 2002, s. 65. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkürler.)

¹⁶⁹ Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", **TDVİA XXXX**, İstanbul, 2011, s. 219.

¹⁷⁰ Karabağ'daki Haçın-Alban Knezliği topraklarının önemli bir kısmı günümüzdeki Kelbecer şehri ve yakınlarındadır. Kelbecer'deki Haçınçay yakınlarındaki Haçın Knezliği eseri olan Arzu Hatun Kilisesi de Kanzasar (Genceser) Manastırı gibi Karabağ'da ayakta kalabilmiş Hristiyan mabetlerindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ramin Alizade, Elnur Neciyev, "Qarabağın Alban-Qıpçaq Tarixinə Dair", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 7**, 2020, s. 2578-2593.

Moğolların da bölgeye yayılması hızlanmıştır. Karabağ, Moğolların Azerbaycan'a yerleşmelerinde ilk durak görevi görmüştür.

2.2. Meşşai ve İşrakî Felsefesinin İlmî Anlayış Üzerindeki Etkileri

Tebriiz'de Şenb-i Gazan ve Rab-ı Reşidi'nin varlığını sürdürmesinde, felsefi akımların etkisi büyük olmuştur. Âlimlerin farklı bakış açılarının adeta çakmak taşı gibi çarpışarak ışık saçtığını söylemek mümkündür. İşte bu iki çakmak taşı da temelde Meşşailik ve İşrakilik olmuştur. Hem felsefe, hem dini ilimler, hem de mantık alanında bu iki temel bakış açısı etkili olmuştur. Arapça “yürümek” anlamına gelen “meşy” sözcüğünden türemiş olan Meşşailik, İslam dünyasındaki Aristoculuk akımının karşılığıdır. Hristiyan dünyasında Doğu Hristiyanlığına dâhil olan Nesturilik ve Süryanilik gibi muhafazakâr mezhepler bu temele dayanır.¹⁷¹

Platonculuktaki mantık odaklı bakış açısının yerine Aristo'nun varlığı duyularla açıklaması, Ortaçağ skolastik felsefesinin Aristo temelli olmasında etkili olmuştur. İslam filozoflarından İbn Rüşd, XII. yüzyılda Aristoculuktan faydalanarak Latin dünyasını da etkileyen düşüncelerini ortaya koymuştur. Buna göre bir filozof, dini konularda yapacağı tartışmayı din bağlamında değil felsefe bağlamında ele almalıdır. Aksi takdirde din ile çelişebilir. Fıkıh ile ilgili meseleleri fâkihler ele almalıdırlar. Filozofların şeriat ile ilgili tartışıp hüküm vermeleri caiz değildir.¹⁷²

Bu çizgide olan Meşşailik, felsefeye muhafazakâr bir bakış açısı getirmiştir. Gazali ve İbn Teymiyye'nin görüşleri de bu minvaldedir. Bu nedenle Mu'tezile veya Şia'ya intisab etmiş din âlimlerinin önemli bir kısmı bu fikri “bağnazlık” olarak nitelendirmişler, karşılık olarak akılcılığı yani İşrakiliği savunmuşlardır. Buna karşılık Meşşailiği benimseyen -çoğunluğu Şafii mezhebindedir- âlimler ise akılcı âlimlerin “dini tahrif ettiklerini” öne sürmüşlerdir. Bu tartışmaların Ortodoks İslam ve Heterodoks İslam odaklı olduğunu söylemek yanlış olmaz.

13. ve 14. yüzyılın bilim ve düşünce merkezlerinden biri olan Tebriz'de Şenb-i Gazan'da bu fikirler müzakere edilmiştir. İlhanlıların genel olarak kemikleşmiş bir dini

¹⁷¹ Mahmut Kaya, “Meşşaiyye”, TDVİA XXIX, Ankara 2004, s. 394.

¹⁷² H. Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, TDVİA XX, İstanbul 1999, s. 259, 260.

anlayışı olmadığı için de Tebriz özgür düşüncenin merkezi olmuş, farklı mezheplerden pek çok âlim, bir araya gelerek fikir alışverişinde bulunma imkânına sahip olmuştur. İlhanlı sarayındaki Şii âlimlerden Nâsireddin Tûsi ve Kutbuddin Şirazi'nin bilimsel çalışmaları ve akılcı tavrını benimseyen âlimler, bilimsel çalışmaların din bağlamında ele alınamayacağını ve din ile bilimin ayrı tutulması gerektiğini, birinin insanın iç dünyası ile ilgili olduğunu, diğersinin ise dünyevi bilgi olduğunu savunmuşlardır. Kutbuddin-i Şirazi'nin bilim konusundaki tutumu, "Keşşâf" adlı eseriyle tanınan Mu'tezili âlim Zemahşeri'ye oldukça benzemektedir. İki âlim de pozitivist bir tutum izlemiştir. Kutbuddin-i Şirâzi, "*Dürerü't Tac*" ve "*Şerhü'l Hikmetü'l İşrâk*" adlı eserlerinde düşüncelerini açıklamıştır. Dürerü't Tac'da usul-i din ve fûru-i din konularını ele almıştır. Ayrıca eserin sonunda müzik makamlarının da yer aldığı bir kısım vardır. Fahreddin-i Râzi'nin "*Esrarü't Tenzil*" adlı eseriyle Gazali'nin "*İhyaü'l-Ulumi'd Din*" adlı eserlerinin Farsça mukayesesi olduğunu söyleyebiliriz. Şihabeddin Sühreverdi'nin Hikmetü'l İşrâk adlı eserine yazdığı şerhte ise mantık, felsefe, fizik ve metafizik konularını ele almıştır.¹⁷³

Tebriz'de özellikle Bağdat'taki veba salgınından sonra İşraki anlayışı benimseyen âlimler bulunmuş, özellikle Kutbuddin-i Şirazi'nin Şerhü'l Hikmetü'l İşrak adlı eserini temel almışlardır. Buna göre, aslında südur anlayışı Meşşâilikten çok farklı değildir. Bir şey, kendinden daha değerli bir şeyi var edemez. İnsanoğlu Tanrı'nın karşısında acizdir. Gözle görebildiğimiz nur (ışık), soyut olan ışıktan (ilahi güç) ortaya çıkmıştır. Bu anlayış Sadreddin-i Konevi ve Davud el-Kayseri'yi de etkilemiş ve Osmanlı'nın ilmi anlayışını da şekillendirmiştir. Ancak Kutbuddin-i Şirâzi bu aciziyeti vurgulamasının yanı sıra, var oluş sebebinin, sebepli varlıktan daha üstün olduğunu savunmuş ve gözlemlenebilir

---

¹⁷³ Reza Purcavadi, Sabine Schmidke, "*Qutb Al-Din Al-Shirazi'd Durrat al-Taj And Its Sources*", **Journal Asiatituque** 292 1-2, (2004), s. 311-313; Sühreverdilik, Tebriz'deki ilmi anlayışı büyük ölçüde etkilemiş ilmi bir yaklaşım ve tasavvufi bir koldur. Yüzyıllar sonra bile Osmanlı ve Safevi ilmi anlayışı üzerinde etkili olmuştur. Her iki Türk devletinin medreselerinde de -mezhep farkına rağmen- fıkıh ve kelam ilimleri için yapılan çalışmalarda bakış açısını etkilemiştir. İlhanlı döneminde görülen Şii eğilimin ardından 16. Yüzyılda İran'da Şii tarikatlar olduğu gibi Kübrevilik, Nurbahşilik, Zehebilik gibi aslen Sünni olup Şiilik tesirinde kalmış tarikatlar da mevcut olmuştur. Doğan Kaplan, "*Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları*", **Marife, Yıl: 8, Sayı: 3**, (2008), s. 189-191.

evrendeki her şeyin bir sebebe ve kanuna bağlı olduğunu belirtmiştir. Bu da bilimsel anlamda “hipotez” kavramının önemine dikkat çekmektedir.¹⁷⁴

Kutbuddin-i Şirazi'nin bu konudaki fikirlerini, varlık felsefesi ve epistemoloji (bilgi felsefesi) üzerine görüşlerini izah ettiği kısa risalesi *Alemu'l Misal*'de görmekteyiz. Şirazi'nin pek bilinmeyen bu eserinde anlattığına göre, evrendeki bütün elementler ve varlıkları oluşturan nüveler dahi Tanrı'nın varlığının delilidir. Bu nedenle Tanrı'yı akılla algılamak mümkündür. Ayrıca insanoğlu kemale erebilmek için nefsinden sıyrılabilmelidir. Şirazi'ye göre ruhun tatmini ve iç huzuru için Allah'ın ayetlerine ihtiyaç vardır. Ancak İbn-i Sina gibi âlimler aklın gücü sayesinde Allah'ın varlığını idrak etmiş ve sonsuz mutluluğa kavuşmuştur. Dünyanın somut hazlarına değil, gördüğümüz bütün varlıkların bir basamak olduğuna odaklanmak gerekir. Bu, Allah'ı anlamada kılavuzluk eder. Şirazi hayatın içinden örnekler vererek varlığın temelini somut verilerle açıklamıştır. Ancak ilahi kudretin varlığını da ikrar etmiştir. Berzah âlemini ve cenneti kazanma mevzularını da ödül-ceza sisteminden ziyade ruhun ameller karşılığında tatmin olup huzura kavuşması olarak nitelendirmiştir.¹⁷⁵

İşraki felsefe, Kutbuddin-i Şirâzi'nin, Merağa'da şerh ettiği Hikmetü'l İşrak adlı eserde Şehrezuri'den faydalanmıştır. Ayrıca Şirâzi İbn-i Sina'nın görüşleri ve İbn Arabî ile Sadreddin-i Konevî'nin vahdet-i vücud anlayışını inceleyip karşılaştırmıştır. Şirâzi müsbet ilimlerle de iştilal ettiği ve Nâsireddin-i Tûsi ile teşrik-i mesaide bulunduğu için İbn-i Sina'nın görüşlerine daha yakın olmuştur.¹⁷⁶ Merağa etkisiyle İşrâkiliğin Tebriz'de de yeşermesi, hem Bağdat, Şam, Kahire gibi önemli şehirleri, hem de Anadolu beyliklerinin ilmi anlayışını etkilemiştir. Osmanlı'nın ilk medreselerini ve Akşemseddin, Ali Kuşçu gibi âlimlerin yaklaşımı burada ortaya çıkmıştır.

---

¹⁷⁴ Ekrem Demirli, **İslâm Metafizikinde Tanrı ve İnsan, İbnü'l Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s. 59-64.

¹⁷⁵ Muhammed Bedirhan, “*İslam Ezoterizminde Misal Alemi Doktrini: Mekansızlık Ülkesi ve Kozmik Şehirler*”, **DOST**, Nefes Yayınevi, İstanbul 2022, s. 198, 205; Gülizar Ekinci, **Kutbuddin-i Şirazi'nin Nefs Anlayışı**, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2021, 143.

¹⁷⁶ Tahir Uluç, “*Kutbuddin Şirâzi'nin İşrâkiliğin Anlaşılması ve Dönüşmesindeki Rolü*”, **Dini Araştırmalar Dergisi** 16, Sayı 2, (2016), s. 287.

2.3 Merağa ve Tebriz İle Etkileşim Halinde Olan Şehir ve Bölgeler

İlhanlı kültür ve medeniyetinin sadece kurulduğu coğrafyaya değil, Türk-İslam dünyasının neredeyse tamamına etki etmiştir. Özellikle egemen olduğu Anadolu ile Bağdat ve Kahire arasında da köprü kurmuştur. İlhanlılar, Anadolu Türk Beylikleri, Memlûk ve Osmanlı kuruluş döneminin ilmî anlayışında çok etkili olmuştur. İlmî açıdan kurulan bağlantılara ek olarak mimari ve sanat anlayışı taşınmış ve ortak Türk estetik algısının en güzel örnekleri XIII. ve XIV. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Örneğin ciltçilikte bazı yöntemler ve tezhip sanatı Tebriz ve Horasan'dan Anadolu'ya, oradan da Kahire'ye taşınarak Memluk sanatına katkı sağlamıştır.¹⁷⁷

Merağa'nın İslam dünyası ile etkileşimi, sadece İlhanlı ve çağdaşı olan Memlukler ile Anadolu beyliklerini değil; Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı ve Safevi ilmî anlayışını ve tasavvufi birikimini de etkilemiştir.

2.3. Kahire

Kahire, Hulefa-i Râşidin döneminden itibaren özellikle fıkıh ve hadis ilimlerinin okutulduğu bir ilim merkezi olmuştur. Sonraki dönemlerde de Şam'dan sonra en çok muhaddis yetiştiren şehirdir. Sonrasında X. yy'da (Hicri takvime göre IV. yy) Nişabur'da kurulmuş olan Beyhakiyye Medresesi başta olmak üzere İran coğrafyası ile daima etkileşim halinde olmuştur. Bunda Abbasi Hilafeti ile Fatımiler arasındaki çekişmelerin rolü büyüktür. Kahire'deki medreseler de hem İsmaililer ile ihtilaf halinde olan Sünni (ağırlıklı olarak Şafii) din âlimlerinin çalışmalar yapabilmeleri için, hem de Fars, Hûzistan, Kirman ve Irak'taki Büveyhiler'in¹⁷⁸ faaliyetlerine karşılık, Bağdat ile ilmi

---

¹⁷⁷Alison Ohta, "The Relationship Between Mamluk, Ottoman and Renaissance Bookbinding", **The Thirteenth International Congress of Turkish Art**, Budapeşte 2009, s. 496-498.

¹⁷⁸ Büveyhiler, Farisi bir topluluk olan ateşperest Deylemlî Şirzil Avendan adlı bir kabilenin kurduğu, İslam'ı kabul ettikten sonra Bağdat ve Basra'da Zeydilik'i benimseyerek başlattıkları harekettir. İran'da özellikle Kirman ve Huzistan dolaylarında taraftar kazanmıştır. Esasen İslamiyet'i benimsemeleri oldukça zor olmuştur. Siyasi nedenlerle İslam'ı benimsedikten sonra Hz. Ali'nin torunu İmam Zeynel Abidin'in oğlu Hz. Zeyd'in Emevilere karşı başlattığı ayaklanmaya dayalı olarak beş imamı tanıyan

açından istişare içinde olmuştur. İran'da Büveyhiler X. Yüzyılda (miladi) Hemedan, Kum, Kerec ve Bağdat'a kadar uzanmışlardır. Böylelikle mezhepleri olan Zeydilik geniş bir alana yayılma fırsatına kavuşmuştur.¹⁷⁹ İsmaililer'e ek olarak Büveyhiler'in de Şia'nın Zeydilik koluna mensup olmalarına karşılık İran ve Kahire arasında farklı mezheplerin ilmi çatışmalarına karşılık bir ittifak kurulmuştur.

Mezhep konusundaki çatışmalara ek olarak İran coğrafyasında ve Anadolu'da İlhanlıların egemenliğinin başlamasıyla birlikte Suriye ve Irak, Moğol-Memlûk hakimiyet mücadelesine saha olmuştur. Endülüs'te yaşanan istikrarsızlık ve Kastilya hâkimiyetinin, özellikle Kral III. Fernando'nun İslam âlimleri üzerinde bıraktığı olumsuz etki nedeniyle Kahire Müslüman âlimler için adeta güvenli bir şemsiye rolü üstlenmiştir.¹⁸⁰

Kahire-Merağa ve Tebriz bağlantısının İlhanlı dönemindeki ilk adımı Merağa Rasathanesi ile atılmıştır. Rasathanedeki gelişmeler Memlûk Devleti'nin saray erkânı tarafından dikkatle incelenmiştir. Hanefî fakih, muhaddis ve kadı olan Bedreddin Mahmud el-Aynî, Hanefî fakihlerden Kudûrî'nin eserini Türkçeye tercüme etmesiyle sarayda teveccüh kazanmıştır. "Tarihü'l Bedrî" olarak da bilinen "İkdü'l Cuman" adlı eserinde İlhanlı Devleti'nin ilmî anlayışından da bahsetmiştir. Eserde Arguniye, Gazaniye, Sultaniye gibi ilim merkezleri ile Azerbaycan'daki müderrisler hakkında da bilgi vardır. Merağa ve Tebriz'deki ilmî anlayışın Kahire'ye taşınmasında el-Aynî'nin rolü büyüktür.¹⁸¹

Zeydilik mezhebine intisab etmişlerdir. Muharrem Akoğlu, "*Büveyhiler'in Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine*", **Bilimname XVII**, (2009), s. 127.

¹⁷⁹ Muharrem Akoğlu, "*Büveyhiler'in Mezhebi*", s. 127, 128; İbn Miskeveyh, **Tecâribü'l Umem II**, Matbaatü'ş-Şeriketi't-Temeddüni's-Sanaiyye, Kahire 1914, s. 84, 85. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

¹⁸⁰ Edward Holt, **The Sword and the Cross: Castile-León in the Era of Fernando III**, Koninjlîke, Leiden 2020, s. 225-228.

¹⁸¹ Xeyirbây Qasımov, **Orta Əsrlərdə Azərbaycan Mədəniyyəti**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Bakı 2008, s. 24; Ali Osman Koçkuzu, "*Bedreddin Aynî*", **TDVİA IV**, İstanbul 1991, s. 271.

Tebriz, bir İlhanlı başkenti olmanın çok ötesinde İpekyolu bağlantısının en önemli kesişim noktalarından biriydi. Bu nedenle diplomatik açıdan, dünyanın pek çok yerinden gidip gelen elçilerin yanı sıra özellikle konargöçer Türk oymaklarının yerleşmeye başladığı bölge yahut başka yerleşim yerlerine göç etmek için kullandığı bir güzergâh niteliği taşıyordu. Ayrıca Tebriz'in Hazar'ın güneyi ile olan yakınlığı ve Sehend Dağı'nın eteklerindeki toprakların bereketli oluşu sayesinde zengin olmasına karşın zaman zaman yaşanan büyük depremler ve su kaynaklarının kuruması, İlhanlıların dönem dönem maddi zorluklar yaşamasına neden olmuştur.¹⁸²

Tam da bu noktada Afrika'nın bütün zenginliğinin toplandığı Memluk merkezi Kahire, İlhanlılar için önemli bir dayanak haline gelmiştir. Özellikle 1273 yılında yaşanan büyük Tebriz depreminin yarattığı yıkımının etkisi büyük olmuştur.¹⁸³ Bunun sonucunda yeni bir maddi kaynak arayışı başlamıştır. Ahmed Teküder Han devrinde Şemseddin Cüveyni'nin önerisiyle Memlûkler ile iyi ilişkilerin kurulmaya başlamasıyla ticari ilişkiler de başlamıştır. Gazan Han döneminde İlhanlı-Memluk ticari ilişkileri inkişaf etmiştir.¹⁸⁴

Kahire'nin öneminin artmasından önce bir Türk devleti olan Musul Atabeyliği Zengiler döneminde Bağdat, Halep ve Şam'da Darü'l Kuran ve Darü'l Hadis olarak inşa edilmiş olan medreseler, Zengi ve Eyyubi egemenliğinden sonra da önemini devam ettirmiş, sonrasında Memlûkler döneminde Kahire'nin de önem kazanmasıyla birlikte zincir oluşturmuştur. Tebriz'in bu konuda gelişim sağlayabilmesi için fıkıh ve hadis ilmini öğrenmek üzere Şenb-i Gazan'dan Felekiyye ve Zahiriyeye medreselerine talebeler gitmiştir. Esasen Tebriz ve Kahire ilişkisi çok daha önceye dayanmaktadır. XI. yy başlarında dünyaya gelmiş, Arap dili ve belağati üzerine eserler vermiş olan Hatib Tebrizî, önce Dımaşk'taki medreselerde öğrenim görmüş, daha sonra Kahire'ye geçmiştir.¹⁸⁵

---

¹⁸² Ali Polad, **Şinasname-i Tebriz ve Piramun**, Sahaf-i Gohar, 2015, s. 77-79.

¹⁸³ Özgüdenli, "*Şenb-i Gazan*", s. 270.

¹⁸⁴ Bahattin Keleş, "*Memlûklerde Ticaret*", **Türk Tarihi Araştırmaları (www.altayli.net)**, s. 16-17.

¹⁸⁵ Esra Atmaca "*Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halakaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti*", **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, Denizli 2015, s. 47.

Eyyubiler devrinde Merağa, Tebriz ve Şam'daki Felekiyye Medresesi arasındaki ilmi akışın başlamasında eş-Şeyh Mahmut b. Abdullah b. Abdurrahman Ebu's-Sena el-Meraği'nin payı büyüktür.¹⁸⁶ Ayrıca yine Şam'da kurulmuş olan Ekiziyye Medresesi'nde Şafii din âlimlerinden Burhanüddin Meraği de müderrislik yapmıştır. Ekiziyye Medresesi, Dımaşk'ta tıpkı Câruiyye, İkbâliyye, İmâdiyye, Salihyye, Atabekiyye medreseleri gibi Şafii fikhî üzerine ekol olmuştur.¹⁸⁷

Memluk devri medreselerinden en önemlilerinden biri de Zahiryye Medresesi'dir. Rükneddin Baybars devrinde inşa edilen medrese dört Sünnî mezhebin din âlimlerinin de bulunduğu büyük bir ilim merkezi olmuştur. Sultan Baybars müderrisleri bizzat kendisi seçmiş, Kahire'nin dini ilimler alanında ekol olabilmesi için dört mezhebin de medreselerde okutulmasına önayak olmuştur. Suyuti'nin de verdiği bilgilere göre Kalavun'un inşa ettirdiği Mansuriyye Medresesi de ağırlıklı olarak Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'te inşa ettirdiği Salahiyye Medresesi'nden beslenmiştir. Salahiyye Medresesi, Şafii fikhî ile birlikte hadis ilminin de okutulduğu önemli medreselerden biri olmuştur.¹⁸⁸ Memluk döneminde ünlü âlimlerden Mecdüddin b. Cebhel, Fahreddin b. Asâkir bu medresede müderrislik yapmıştır. Ayrıca Kudüs'te Şafii mezhebinin kâdilkudatı Salahiyye Medresesi'ndendir. Bütün Memlûk şehirlerinde olduğu gibi Kudüs'te de dört Ehli Sünnet mezhebinin kâdilkudatları görev yapmıştır.¹⁸⁹

Ayrıca Kahire'nin düşünce dünyası ve ilmîne olduğu kadar, mimari anlayışına da etki eden Tebriz, Merağa-Nahçıvan mimarlık ekolünün bütün unsurlarını yansıtmıştır. Tuğla ve çini kullanımı tam olarak Tebriz tarzında olsa da, bütünsel açıdan sadeliği tipik

---

¹⁸⁶ Mahmut Dündar, “Eyyubiler Dönemi Dımaşk Medreseleri”, **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 9, (2018), s. 126.

¹⁸⁷ Abdülğalip Aslan, **Eyyubiler Dönemi Fıkıh Çalışmaları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Diyarbakır 2021, s. 41; Abdülğalip Aslan da bu konuya ilişkin bilgileri İbn Şeddad'a istinaden vermiştir.

¹⁸⁸ Hayati Tetik, “Eğitim Kurumları Olarak Selahaddin Eyyubi Döneminde Medreseler”, **Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5/2, (2019), s. 271.

¹⁸⁹ Harun Yılmaz, Muhammet Enes Midilli, “Kudüs'te İlmi Hayat, Ulema ve Eğitim Müesseseleri”, **Huzuru Bekleyen Şehir: Kudüs**, İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 240.

Şirvan ve Bakü izleri taşımaktadır. XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Merağa-Nahçıvan mimarlık ekolü, Azerbaycan dışında etkisini yitirmeye başlamış, Tebriz çiniciliği önem kazanmıştır. Sultan en-Nâsır Muhammed Camii'nin görkemli sadeliğine bakıldığında kullanılan malzeme ve süslemelerdeki mürekkebin Tebriz menşeli olduğu görülmektedir. Kahire'deki ünlü Sultan Hasan Külliyesi'ndeki cami (1356-1363) dört eyvandan oluşmuş olup, kubbesinin yapısı tipik Selçuklu izleri taşımaktadır. Kubbelere sağlam taşların üzerine ince işçilikle kazınmış gösterişli oymalarla süslüdür. Mimari anlayış bakımından da Tebriz örneğidir. 1330'lardan itibaren Kahire'de Tebrizli Türk seramik ustalarının imalathaneleri ve yine Tebriz'den Kahire'ye gelmiş olan nakkaşların çarşılarında çırak yetiştirdiği bilinmektedir.¹⁹⁰

Kahire'de pazarlarda ve zanaatkârların çalıştığı çarşılarında satılan her mamulün denetime tâbi tutulduğunu biliyoruz. Attarlardan çinicilere kadar geniş yelpazedeki meslek grupları ticaret ahlâkına uygun davranmışlardır. Ahlaka mugayyir davranıp hile yapanların cezalandırılma biçimi Azerbaycan ve Anadolu'daki Ahi teşkilatı ile aynıdır. Müşteriye yalan söyleyen tacir, deveye bindirilip çarşıda gezdirilerek suçunu herkese ilan eder. Bu da yine Azerbaycan'da filizlenen Ahi teşkilatının Anadolu'da olduğu gibi Kahire'de de yeşerdiğini göstermektedir.¹⁹¹ Selçuklulardan beri cami ve medreselerde görülen geometrik şekiller ve çiçek desenlerinin bir gelenek olarak devam ettiği görülmektedir. 14. yüzyılda İlhanlılar aracılığıyla Memlûk şehirlerine ulaşan Tebriz seramik tarzı, "Tebrizi" nisbesiyle ünlenmiş ve Kahire, Dımaşk, Bursa, Şehr-i Sebz gibi şehirlerde zanaatına devam eden çinicilerin prestiji devam etmiştir. 15. yüzyılda da Gaybi et-Tebrizi'nin 1423 yılında Kahire'de ve Dımaşk'taki çinihaneleri Memlûk ve Azerbaycan arasındaki sanat akışını sürdürmüştür.¹⁹²

---

¹⁹⁰ Hilmi Ziya Ülken, **İslam Sanatı**, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1948, s. 175. Tebriz'den gelen çini ustalarının Emir Kavsun'un inşa ettirdiği caminin minarelerinin çini mozaiklerini yaptıkları bilinmektedir. Doris Behrens-Abouseif, **The Minarets of Cairo**, The American University in Cairo Press, Cairo 1985, s. 78.

¹⁹¹ Abdullah Mesut Ağır, "*Al-Makrizi's Khitat And The Markets in Cairo During The Mamluks Era*", **Bellekten**, **81**, TTK Basımevi, Ankara 2017, s. 340.

¹⁹² Sandra Aube, "*The Uzun Hasan Mosque in Tabriz: New Perspectives On A Tabrizi Ceramic Tile Workshop*", **Muqarnas Online**, Brill, (2016), s. 33, 58.

Memlûk eserlerinin üzerindeki Azerbaycan etkisinin daha çok İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han devrinde arttığını görmekteyiz. İlhanlı mimarisinin Memlûkler üzerindeki etkisi hakkında bilgi veren el-Aynî'nin el-Yusufî'ye dayandırdığı malumata göre adı bilinmeyen Tebrizli bir mimarın Kahire'ye gelmesinden bahsetmiştir. Memlûk emiri Aytamış, diplomatik bir vazife için Tebriz'de Ebu Said Bahadır Han'ın yanında bulunduğu sırada Tebriz'deki Alişah Camii'ni görmüş ve çok beğenmiştir. Bunun üzerine Tebrizli mimarı Kahire'ye davet etmiş ve zaviye inşaatı için görevlendirmiştir. Zaviyenin bulunduğu alanda bir caminin minaresi de yine bu mimarın eseridir ancak günümüze ulaşmamıştır.¹⁹³

Mimari anlayışa ek olarak sanat anlayışının da Merağa-Tebriz-Anadolu-Kahire bağlantılı olduğunu görüyoruz. XIV. yüzyılda Anadolu'dan Şam, İskenderiye ve Kahire'ye giden şair ve bilginler, tezhip sanatının buraya taşınmasında etkili olmuşlardır. Örneğin Mustafa Dârîr, Erzurum'dan yola çıkıp Karaman'a, oradan da Kahire'ye geçerek Memlûk sultanı Mansur Alâeddin'in isteğiyle Siyer-i Nebi'yi yazmış¹⁹⁴, Şiraz önemini kaybettikten sonra Tebriz'de yeniden canlanan minyatür mektebinin üslubunu Kahire'ye taşımıştır. Sonrasında bu Siyer-i Nebi'nin nüshaları yazılmış ve tekrar Anadolu'ya dönmüş ve Bursa'ya yayılmıştır.¹⁹⁵

İlhanlı ve Memlûk etkileşiminin, tezhip sanatı konusunda Azerbaycan-Kahire-Anadolu üçgeninde yayılmasında Ahmed bin Sühreverdi ile Muhammed bin Aybak bin Abdullah'ın rolü büyüktür. Olcaytu Han'ın Sultaniye'deki türbesine konmak üzere süslenen Kur'an-ı Kerim cüzleri hem ciltçilik hem tezhip sanatı bakımından dikkate değerdir. Ayrıca Olcaytu Han için Musul'da hazırlanan Kur'an-ı Kerim'in zahriye tezhibi, Memlûk sarayında müzehhiplik yapan İbrahim el-Âmidî'nin tarzı ve Abdullah bin Muhammed el-Hemedani tarafından Memlûk emiri Ebu Said Seyfeddin Baktemur'un

---

¹⁹³ Doris Behrens-Abouseif, "Mamluk Perceptions of Foreign Arts", **The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria-Evolution and Impact**, Bonn University Press, Goettingen 2012, s. 305.

¹⁹⁴ Esra Egüz, **Erzurumlu Mustafa Darîr'in Sîretü'n-nebî'sindeki Türkçe Manzumeler (İnceleme-Metin)**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. 71, 1324.

¹⁹⁵ Zeren Tanındı, **Siyer-i Nebi**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s. 64-66.

türbesi için vakfedilen Kur'an cüzlerindeki zahriye örnekleri tezhip sanatındaki etkileşimi göstermektedir.¹⁹⁶

İlhanlı etkisiyle gelişen Memlûk tezhip sanatı, her iki devletin üslubunu da Anadolu'da aksettirmiştir. 1312 yılının Ramazan ayında adı bilinmeyen bir müzehhip tarafından istinsah edilmiş Kur'an-ı Kerim nüshalarındaki bezemeler çok kollu geometrik şekiller ve rumi bordürlerden oluşmuştur. Buna ek olarak Muhammed bin Muhammed bin İbrahim bin el-Mudumi'nin 1327 yılında Birgi Ulu Camii için istinsah ettiği Kur'an nüshasının zahriye tezhibinde de benzer tarzı görmek mümkündür.¹⁹⁷

Memluk-İlhanlı ilişkilerinde özellikle İlhanlıların son döneminde siyasi olarak tehlike olmaktan çıkmasıyla birlikte ilmi ve kültürel akış hız kazanmıştır. Tebriz'de filizlenen Kalenderi ve Rıfai tekkelerinden Kahire'ye gelip zaviye kuran mutasavvıflar, Sufi hankahlarının burada yayılmasında etkili olmuşlardır. Olcaytu Han döneminden itibaren Kahire'deki Şii etkisindeki Türkmen Sufi hankahlarının kurulması, hattatlığın da Kahire'den Tebriz'e taşınmasında etkili olmuştur. Kahire'de yazılan Kur'an-ı Kerim nüshaları Tebriz'e gönderilmiştir. Böylece Tebriz'den minyatür ve tezhip, Kahire'den ise hat sanatı alışverişi olmuştur.¹⁹⁸ Siyasi gerginlikler ve İbn Teymiyye'nin Moğolları haşhaşi olmakla itham edip, İlhanlılara karşı fetva vermesi gibi sorunların aksine Memluk ve Moğol toplumunun "yasa" konusunda dahi etkileşim halinde oldukları anlaşılmaktadır. Memlûk tarihçisi İbn Devâdari, Moğolların kabileleri ve hanların soyağacına dair ayrıntılı bilgiye sahip olduğu için yasayı da öğrenmiş ve yasanın Memlûk Devleti'nde de benimsenip uygulanmasını tavsiye etmiştir. Bunda büyük ölçüde Kahire'de yaşayan Türkler ve Moğolların ahlak anlayışı etkili olmuştur.

---

¹⁹⁶ Zeynep Demircan Aksoy, "İlhanlı ve Memlûk Etkileşiminde XIV. Yüzyıl Anadolu Türk Tezhip Sanatı", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** 7, Sayı 29, s. 267, 268.

¹⁹⁷ Z. D. Aksoy, s. 269.

¹⁹⁸ Robert Irwin, **The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250-1382**, Southern Illinois University Press, 1986, s. 135.

2.4. Bağdat

Bağdat, Merağa ve Tebriz etkileşiminin Ortaçağ boyunca zirvede olduğu dönem Eyyubiler'den itibaren başlamıştır. Tıpkı Dımaşk gibi Kahire'ye uzanan yolda Bağdat da ilmî bir durak rolü üstlenmiştir. IX. ve X. Yüzyıldan itibaren pozitif bilimlerden cebirin atası kabul edilen Harezmi (850 yılında vefat etmiştir), astronomide bir ekol olan Fergâni ile matematik, tıp, astronomi, fizik ve eczacılık gibi disiplinler arası çalışmalarıyla Birûni¹⁹⁹, bugün bile İslam Tarihi konusunda en önemli kaynaklardan biri olan Taberî, bütün İslam dünyasında olduğu gibi İran ve Azerbaycan'da da ilmi yapıyı etkilemiştir. Sultan Alp Arslan döneminde Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medreseleri de Selçukluların bu bölgedeki ilmî faaliyetlerinin ilk adımı olmuştur. Seyyah İbn Cübeyr, Bağdat'ta otuzdan fazla medrese bulunduğunu ve İslam dünyasının her yerinden âlimlerin burada bulunduğunu kaydetmiştir. Horasan ve Kazvin'den Şafii mezhebine mensup âlimlerin Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nde fıkıh dersleri verdiklerini belirtmiştir. XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başlarında Musul Atabeyliği'nin de etkisiyle Bağdat ve Musul arasında Türk âlimler varlık göstermişlerdir.²⁰⁰

İlhanlıların kuruluşundan itibaren Bağdat ile olan etkileşimi başlangıçta Abbasi Halifeliği ile olan ihtilafa dayanmaktadır. Hülagu Han'ın 1258 yılında Abbasi Halifesi el-Mu'tasım'ı öldürmesiyle başlayan süreçte Bağdat'ın istilasının, ilmi dünyada yarattığı tahribat büyük olmuştur. İlhanlı-Bağdat etkileşiminin gidişatını Abbasiler ile olan ilişkiler belirlemiştir. Abbasiler ile yaşanan sorunlar, ilginç bir şekilde ilmî akışı beslemiştir. XIII. Yüzyılın başlarında Halife Nâsır Li-Dinillah'ın ilme verdiği önemle Bağdat'ın zaten var olan âlim potansiyeli daha da yükselmiştir.²⁰¹

Bağdat'a Tebriz ve Merağa bilim anlayışının taşınmasında en önemli rol oynayan âlimlerden biri İbn Sertak el-Meraği'dir. İbnü'l Heysem, İbn el-Salah, Sabit b. Kurra, Muhammed b. Musa el-Harizmî gibi Müslüman astronomlar ile Antik Yunan dönemi

---

¹⁹⁹ Abdullah Duman, "*Birûni İlmî Kişiliği, Tarih Anlayışı ve Yöntemi*", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies X/2**, (2010), s. 21.

²⁰⁰ İbni Cübeyr, **Endülüs'ten Kutsal Topraklara**, (çev. İsmail Güler), Selenge Yayınevi, İstanbul 2017, s. 160.

²⁰¹ Franz Taeschner, "*Nâsır Li-dinillah*", **İA X**, Ankara 1977, s. 92-94.

bilim insanları Apollonius, Akaton ve Aristo'nun çalışmalarını inceleyerek Merağa'dan Bağdat'a taşımıştır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bağdat'taki Nizamiye Medresesi Yunan, İlhanlı ve Endülüs âlimlerinin eserlerinin yoğrulduğu ve astronomi biliminde yöntem öğretilen bir medrese olmuştur. Merağa ve Şenb-i Gazan'ın astronomi ve matematik bilgisinin Bağdat'a taşınması, burayla sınırlı kaldığı anlamına gelmemelidir. İbn Sertak Bağdat'ın ilmi anlayışında olduğu kadar Tokat'taki Nizamiye Medresesi'nde de etkili olmuştur. Kendisi Davud el-Kayseri'nin hocası olması hasebiyle Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki İznik Medresesi'nin kaynaklarını toplamada önemli rol oynamıştır.²⁰²

Bağdat'ın düşmesinden önce Merağa, Tebriz, Zencan, Urmiye, Kazvin gibi Azerbaycan şehirlerinden Bağdat'a giderek özellikle dini ilim öğrenen ve Eş'arilik ile Mu'tezile'yi mukayese eden âlimler; Tebriz, Bağdat, Dımaşk ve Kahire bağlantısını tesis etmişlerdir. Öte yandan Sünni âlimlerin Bağdat ve Kahire'de, Şii âlimlerin ise önemli bir kısmının Tebriz'de bir araya gelmeleri fikir çatışmalarını artırmıştır.

Bağdat ve bağlantılı olduğu Bilâdü'ş-Şam'ın Tebriz ile olan çatışmalı bağlantısında İbn Teymiyye'nin de rolü büyüktür. Özellikle Gazan Han'ın Şii olması nedeniyle İbn Teymiyye İlhanlılar'ı ciddi bir tehlike olarak görmüş, Gazan Han'ın Sünniliği seçmesinden sonra da sadece siyasi sebeplerle Müslüman olduğunu ve Sünni alemi için en büyük tehlike olduğunu belirtmiştir. Eş'ari anlayışını benimseyen İbn Teymiyye'nin İlhanlı aleyhtarı fikirleri Memlûk hükümdarı Sultan el-Melik en-Nâsır İbn Kalavun ile Gazan Han'ın 1301 yılındaki mektuplaşmalarında da dile getirilmiştir. Hatta İbn Teymiyye özellikle Şam ve Kahire'de İlhanlıların etkin olmaması için, İlhanlılara karşı mücadeleye fetva vermiştir. Hatta Memluk ordusu içinden pek çok askerin Gazan Han'ın samimi bir şekilde iman ettiğine inandıkları için İlhanlılar ile savaşmaya yanaşmamalarından yakınmıştır. Tebriz, Bağdat, Şam ve Kahire arasındaki farklı yaklaşımlar, Tebriz'deki Sünni âlimlerin bu bölgeye gelmelerinde etkili olmuştur.²⁰³

---

²⁰² Seyfeddin Kaya, "Ortaçağ'da Moğollarda Astronomi ve Moğol Astronomisinin Türkiye Selçuklu Astronomisine Etkisi", **The Journal of Academic Social Science Studies**, (2018), s. 395.

²⁰³ Denise Aigle, "The Mongol Invasions of Bilād al-Shām by Ghāzān Khān and Ibn Taymīyah's Three "Anti-Mongol" Fatwas", **Mamluk Studies Reviews**, (2007), s. 264.

Özellikle XIII. yüzyılın başlarında Nişabur'daki Nizamiye medresesinde fıkıh eğitimi alan Şihabüddin et-Tûsi, Gazali'nin öğrencilerinden ders almıştır. Özellikle Eş'arilik üzerine yaptığı çalışmalar ve fikirleri, hem Bağdat, hem de İran'da büyük ses getirmiş ve daha sonra Bağdat'ta Hanbeliler ve Şafiiler arasındaki mezhep ihtilafı sokak kavgalarına kadar gitmiştir. Eyyûbi, İlhanlı ve Memlûk medreselerinde ağırlıklı olarak Şafii-Eş'ari anlayışına göre fıkıh ve hadis eğitimi verildiği görülmektedir.²⁰⁴ Ayrıca Tebriz ve Bağdat bağlantısını etkileyen en önemli unsurlardan biri de veba hastalığı olmuştur. Dönemin tarihçisi İbnü'l Verdi veba hakkında yazdığı "*Risaletü'n-Neba ve en'el Veba*" adlı eserinde 1201 yılından XIII. yüzyılın ortalarına kadar devam eden veba salgınının, Moğol istilası ve Abbasi Halifesi el-Mu'tasım'ın öldürülmesiyle birlikte Bağdat'ta yarattığı tahribatı anlatmıştır. Özellikle Halep ve Bağdat arasında çok can kaybına neden olan vebanın en önemli yayılma nedenini İbnü'l Verdi Moğol tazyiklerine bağlamıştır. Adeta biyolojik silah olarak kullanılan veba, bu coğrafyadaki âlimlerin Zencan, Kazvin, Merağa ve Tebriz'e kadar gelmelerine neden olmuştur.²⁰⁵ İbnü'l İbri'nin İlhanlı sarayındaki veba doktorluğuna tanık olması oldukça önemlidir. Ayrıca "*Ahbar-i Moğulan*" adlı bir eserde dönemin olayları anlatılmıştır. Bağdat'ta yaşanan toplu ölümler için cenaze namazının dahi kılınmadığını ve cesetlerin topluca Dicle Nehri'ne atıldığını, pek çok âlimin ölüm nedeninin de veba olduğunu ifade etmiştir. Korkunç bir tablo çizen yazar vebalı cesetlerin atıldığı suların kirlenmesi nedeniyle pek çok kişiye de hastalık bulaştığını ve çürümüş cesetlerin farklı hastalıklara neden olduğunu kaydetmiştir. Bağdat'ın içinde bulunduğu korkunç durum, İlhanlı egemenliğinin ve Tebriz'in bir ilim şehri olma sürecinin hızlanmasını sağlamıştır.²⁰⁶

---

²⁰⁴ Hüseyin Müftehari, Ali Rıza Eşteri Tafreşi, Ali Receblu, Manzur el-Eşdad, "*Eyyubiler Döneminde Mısır'da Sünniliğin Yerleşmesinde İranlı Âlimlerin Rolü*", (çev. Bedrettin Basuğuy), **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 16, (Aralık 2020), s. 430.

²⁰⁵ İbnü'l Verdi, **Risaletü'n-Neb'a ve en'el Veba** (çev. D. Kuyumcuyan), *Near Eastern Numismatics. Iconography, Epigraphy, and History: Studies in Honor of George C. Miles*, Beirut American University, Beirut 1974, s. 444.

²⁰⁶ Ayrıca Şirazi, hastalıkların ve ölümlerin yanı sıra suların kirlenmesinin de etkisiyle kıtlık yaşandığını, Bağdat'ın kelimenin tam anlamıyla çöküş dönemine girdiğini ve adeta hayalet şehir olduğunu kaydetmiştir. Canını kurtarmak için farklı şehirlere kaçmaya çalışan insanların yanı sıra, İlhanlı sarayının ilmin Tebriz'e kayması için pek çok âlimin Tebriz'e gelmesine önayak olduğu görülmektedir. Tebriz

Ancak İlhanlı ve Abbasi Halifeliği arasındaki ilişkilerin gerginliği, Şii ve Sünni âlimlerin rekabetinin artmasını da etkilemiştir. Özellikle Olcaytu Han ve Gazan Han'ın Şii eğilimli olmaları ve herhangi bir din ve mezhep konusunda fanatik bir tutum izlememeleri, özellikle Nasıreddin Tûsi ve Kutbuddin-i Şirazî gibi âlimlerin Merağa ve Tebriz ile Bağdat arasında bağlantı kurabilmelerinde etkili olmuştur. Öte yandan Mu'tezile mezhebi ile Oniki İmam Şii (Caferilik) arasındaki ortak nokta olan İsrakiliği benimseme, ilmi ön planda tutma gibi tutumlar da her iki bölge arasında etkileşimi artırmıştır. Son Abbasi halifesi Mu'tasım Billâh'ın da Şii vezir ve devlet adamları ile çalışması, Vezir Mueyyeddin el-Alkâmi'nin Hülagu Han ile iyi geçiniyor olması da Tebriz ve Bağdat arasındaki Şii âlim akışını olumlu yönde etkilemiş, öte yandan Sünni âlimlerin tepkisine neden olmuştur.²⁰⁷ Sünni âlimler El-Mu'tasım Billâh'ın zayıf karakterli olduğunu ve Şii vezir Alkâmi'nin hain olduğunu iddia etmişler, buna mukabil Şii âlimler ise İlhanlıların Sünnileştirme politikası olmadığı için bir nevi ifade özgürlüğü sağladığını düşünerek haklı bulmuşlardır.²⁰⁸

2.5. Konya

Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti ve medeniyet merkezi Konya, hem Selçuklu hem de İlhanlı döneminde âlimlerin toplandığı bir ilim havuzu haline gelmiştir. Merağa'dan sonra önem kazanmış olan Tebriz'den gelen ve Tebriz ile bağlantılı olan âlimler bu dönemde sarayda da etkin olmuşlardır. Özellikle dini ilimler konusunda Tebriz-Bağdat-Kahire bağlantısında Konya'nın önemi büyüktür. Siraceddin el-Urmevî,

---

bunun akabinde sadece siyasi değil, ilmi başkent haline de gelmiştir. Nahyan Fancy, Monica H. Green, *“Plague And The Fall Of Baghdad”*, **Medical History** 65, Cambridge University Press, (2021), s. 159.

²⁰⁷ İbnü't Tıktaka, **El-Fahri, Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi (632-1258)** (çev: Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınevi, s. 236, 237.

²⁰⁸ Hanifi Şahin, *“Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünni İlişkileri”*, **e-Makalat Mezhep Araştırmaları VI/2**, (2013), s. 22.

Sadreddin Konevî, Şems-i Tebrizî gibi âlimlerin oluşturduğu zincirin ilk halkası Tebriz ve civarındaki Zencan, Urmiye, Kazvin gibi Türk şehirleridir.²⁰⁹

En başta Azerbaycan merkezli Türk fütüvvet teşkilatı Ahilik ve Konya'da Mevleviliğin bir araya gelmiş olması, Bektaşî Ahiler ve Mevlevilerin çatışırken; Mevleviliği benimsemiş olan Ahilerin Şems-i Tebrizî ve Mevlana Celaleddin-i Rûmî ile ünsiyet kurmaları bu önemli iki yapının homojen olmadığını göstermiştir. Öte yandan fıkıh, kelâm ve hadis ilmiyle uğraşan diğer âlimlerin Konya medreselerinde çalışmaları da Tebriz ile benzer bir ilmi halka oluşmasını sağlamıştır. Bütün bunlar da tıpkı Tebriz'de olduğu gibi, Konya'da da farklı fikirlerin buluştuğunu göstermektedir. Ayrıca Ahmed Eflâki'nin naklettiğine göre Kutbuddin-i Şirazi Tebriz'de bir âlim meclisinde ilk gençlik çağında on iki yetenekli ve bilgili arkadaşıyla birlikte Konya'ya geldiğini ve Mevlana Celaleddin-i Rûmî ile görüştüğünü, onun sohbetinde bulunduğunu belirtmiştir.²¹⁰ Yine Ahmed Eflâki, Kutbuddin-i Şirâzi'nin Hümâmeddin Tebrizi ile görüştüğünde Mevlâna Celaleddin-i Rûmî'nin ahvalini sorduğunu ve şiirlerinin açıklamasını istediğini belirtmiştir.²¹¹ Mevlâna'nın Tebriz'den olan âlimlerle sadece Konya'da bir araya gelmediği, Halep'te Şeyh Kemâleddin-i Tebrizi ile görüştüğünü, Halep'in Moğollar tarafından zaptedilmesinden hemen önce Şam'a gittiğini de yine Ahmed Eflâki'den öğreniyoruz.²¹²

Kutbuddin-i Şirâzi'nin Mevlana ile olan ilişkisi ile ilgili farklı yorumlar olsa da, Konya'daki en önemli faaliyetlerinden ve tüm kaynakların mutabık olduğu konulardan biri Sadreddin-i Konevî ile olan ilişkisidir. Şirâzi, hocası Nasreddin-i Tusi'nin teşvikiyle

---

²⁰⁹Mahmut Recep Keleş, “Kutbuddin eş-Şirâzi'nin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Sadreddin-i Konevi İle İlişkisi”, **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı 19, (2014), s. 331, 333.

²¹⁰ Ahmed Eflâki, **Menakibü'l Arifin**, Kabalcı Yayınevi s. 346. Yalnız Mevlana'ya olan büyük sevgisi nedeniyle bazı konuları mübalağa yaparak aktarmıştır. El-Kureşi bu konuyu aktarırken Kutbuddin-i Şirazi'nin Mevlana'nın bulunduğu meclise onu sınamak için gittiğini, ilmini takdir ettiğini fakat Mevlana'ya bağlanmadığını belirtmiştir. Ayrıca Şirazi'nin oldukça kibirli bir tavır takındığını iddia etmiştir. El-Kureşi, **El-Cevahirü'l Mudiyye fi Tabakati'l Hanefiyye III**, Kahire 1978, s. 11-14. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

²¹¹ Ahmed Eflâki, s. 627, 628.

²¹² Ahmed Eflâki, s. 349, 350.

Konya'ya gelip, Konevî'nin hankâhında kalarak orada ders almış, aylarca İbnü'l Arâbi'nin felsefesini okumuştur.²¹³

Eflâki'ye göre Kutbuddin-i Şirâzi bununla da yetinmeyip Mevlana'ya hayranlık duyup, müridi olduktan sonra çok sevdiği Gazan Han'a Mevlana hakkında bilgi vermiştir. Ahmed Eflâki, Gazan Han'ın ilme olan ilgisini ve Anadolu'daki medreseleri desteklediğini ifade etmiştir. Tebriz'deki Ebbabü'l Berr gibi Konya'daki medreseler ve Kayseri'deki Pervane Medresesi, Moğolların hâmilliğini üstlendiği âlimlerin meskeni haline gelmiştir. Buna Konya'daki en iyi örneklerden biri Karatay Medresesi'dir. Külliye'nin içindeki yapılar ve düzen, Tebriz'deki Şenb-i Gazan ile büyük benzerlik göstermektedir. Özellikle Konya'daki çinihaneler ve nakkaşların Tus'tan Tebriz'e, oradan da Konya'ya geçmiş olmaları ilmî bağlantının yanı sıra mimarî bağlantıyı da gözler önüne sermektedir. Karatay Medresesi'nin taç kapı süslemeleri Merağa-Nahçıvan üslubunun devamı niteliğinde olup Beyşehir'deki Eşrefoğlu Beyliği eseri olan caminin mihrabındaki çini süslemeler klasik Tebriz tarzındadır.

Karakoyunlu devrinde Tebriz'de inşa edilen Gök Cami'nin çini süslemeleri ile büyük benzerlik göstermektedir. Tebriz'de üretilen çini mürekkeplerinin Kahire ve İznik'e kadar gönderilmesi, Tebriz örnek alınarak kurulan çinihaneler ve hankâhlar, Anadolu'da mimarının bu bölgenin etkisinde olduğunu gösterir niteliktedir.²¹⁴

Öte yandan özellikle Eşrefoğlu Camii'nin kûfi yazıyla Allah yazılan ahşap bezemelerinin tarzı, Abaka Han'ın eşi Kuday Hatun'un Nahçıvan'ın Karabağlar köyündeki türbesiyle çok benzerdir. Eserin dış cephesindeki Kûfi yazılar ve gövdesindeki oluklar, Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin türbesi ile aynıdır. Çünkü Bedreddin et-Tebrizi, Tebriz ekolünü devam ettirmek üzere Konya'ya gelmiş ve talebelerini Azerbaycan'da bırakmıştır. Mevlana'nın müritlerinden biri olmuştur.²¹⁵

---

²¹³ Murat Demirkol, “İbn-i Sina'nın Varlık Felsefesi Üzerinde Nasiruddin Tusi ile Sadreddin Konevi Arasında Geçen Tartışmalar”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı 3, (2010), s. 88.

²¹⁴Mustafa Çağhan Keskin, “Siyasi-Kültürel İlişkiler Çerçevesinde Tebrizli Çini Ustalarının Anadolu Yolculuğu”, **Belleten LXXVII**, Sayı 30, Ankara 2013, s. 454, 455.

²¹⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, **Dîvân**, İstanbul, 1971 s. LXXXI.

Konya’da bulunan ve Tebriz-Konya bağlantısını Medresenin açılışına, büyük âlim ve Konya kadısı Siraceddin Urmevî, Şeyh Sadreddin Konevî, Mevlânâ Celâleddin Rumî, Muinüddin Pervane gibi Konya ve Anadolu Selçuklu Devleti’nin seçkin simaları katılmıştır. Atabekiyye Medresesi yapıldığı zaman Celâleddin Karatay ölmüştü. Mevlana Celâleddin Rumi, Karatay Medresesi’nden Atabey Medresesi’ne nakledilen Mardinli Şerefeddin’in yerine Efsahüddin’in tayinini tavsiye eden bir mektup göndermiştir. Siraceddin Urmevi, Konya’da bulunduğu süre zarfında Tebriz’de kelam, mantık ve fıkıh eğitimi vermek için bulunmuş, “*Lübâbü’l-Erbaîn fî Usûli’d-Dîn li-Fahreddîn-i Râzî*” adlı eserinde Fahreddin-i Razi’nin işrakilik ile ilgili görüşlerini incelemiş ve Tebriz ekolüne göre yetiştiği için pozitif bilimlerin Tanrı’yı anlamak için bir basamak olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. Siraceddin el-Urmevi’nin mantık ile ilgili yaptığı çalışmalar bugün bile “önerme” kavramının idrak edilebilmesini sağlamaktadır. Mantık ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: “Mantığın bir kısmı zarurîdir, bir kısmı da nazarîdir. Zarurî olandan yine zarurî elde edilir. Tıpkı ileride göreceğin gibi, dört şekilde bilinenden bilinmeyen elde edilir. Nadir de olsa bazı insanların mantık olmadan bilgi edinebilmelerinin mümkün olması mantığa olan ihtiyacı gereksiz kılmaz.” Bilginin deney ve gözleme dayalı olarak öğrenilebileceğini savunması, hem Azerbaycan hem de Anadolu’nun bilim anlayışının zamanının çok ötesinde olmasını sağlamıştır.²¹⁶

2.6. İznik ve Edirne

İlhanlı döneminde Merağa ve sonraki başkent olan Tebriz’in etkileşim halinde olduğu ve Anadolu Türk medeniyetini büyük ölçüde etkileyen şehirlerden biri de İznik olmuştur. Özellikle Osmanoğlu Beyliği’nin kuruluş devrinde İznik ve Edirne’deki ilmî hayatın Merağa ile birbirine bağlı olduğunu görüyoruz. Tıpkı Bağdat ve Şam’da olduğu gibi Merağa Rasathanesi ve etkilediği Semerkand Rasathanesi de İslam medeniyetine katkı sağlamış, Osmanoğlu Beyliği’nin kuruluşundan sonra Azerbaycan’dan Anadolu’ya olan âlim akışı İznik ve Edirne’ye yönelmiştir. Osmanlılar Merağa Rasathanesi’nin birikimiyle XV. Yüzyılda “müneccimbaşılık” kurumuyla astronomi üzerine araştırmaları

---

²¹⁶ Hasan Akkanat, **Kadı Siraceddin el-Urmevî ve Metâldu’l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 4-6. Cüneyt Kaya, “Bir “Filozof” Olarak Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283): *Letâifü’l-hikme Bağlamında Bir Tahlil Denemesi*”, **Dıvan Disiplinler Arası Çalışma Dergisi** 33, (2012), s. 79, 80.

yönetmeyi hedeflemişlerdir. Bu anlamda Takiyüddin Râsîd'in kurduğu İstanbul Rasathanesi uzun ömürlü olmasa da, Osmanlı astronomisi için önemli bir kurum olmuştur.²¹⁷

Anadolu'daki ilmî faaliyetler ve birikimler üzerinde Kutbuddin-i Şîrâzî'nin ve Merağa'daki astronomi-matematik okulunun yetiştirdiği İbn Sertak'ın çalışmalarının etkisi büyüktür. Kutbuddin-i Şîrazi Konya, Kayseri ve Malatya'da hem müderris olarak hem de tabib olarak görev yapmıştır. Sivas'taki Gök Medrese'de riyaziyyat ile uğraşmış ve talebe yetiştirmiştir. Nihayetü'l İdrak'ı adlı eserini Sivas'ta yazmıştır.²¹⁸

Anadolu'da biriken bu ilim havuzuna ek olarak Bizans ve Osmanoğlu Beyliği arasındaki ilmî alışveriş de İznik ve Edirne'nin önemini artırmıştır. Selanik başpiskoposu Gregory Palamas, Palamizm adlı mistik dini öğretisiyle İslam coğrafyasındaki sûfilîğin etkisinde kalmıştır. Palamizm Katolik mezhebine karşı Ortodoksluğu destekleyen bir akımdır. Bu da Bizans ile Avupa'nın mezhep konusunda uzlaşmasının önüne geçerek Osmanlı'ya fayda sağlamıştır. Ayrıca Palamizm Davud-i Kayseri'nin irfânî yaklaşımı ile örtüşmektedir. Ortodoks halk ile Müslüman Türklerin bir arada yaşayıp bilgi ve fikir alışverişinde bulunmaları sağlanmıştır.²¹⁹

1302-1362 yılları arasında Türk fetihlerinin hız kazanmasıyla birlikte Osman Bey ve Orhan Bey dönemlerinde Şeyh Edebalı ve Dursun Fakih'in temellerini attığı ilmi yapıya İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın vefatından sonra Merağa ve Tebriz'den daha fazla katılım olmuştur. Orhan Gazi'nin daveti üzerine İznik'e gelen Davud-i Kayseri burada İznik Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. 1337 yılında İznik Medresesi'nin başına geçen Davud-i Kayseri, Tebriz'de istinsah ettiği eserlerin yanı sıra İznik'te yazıp Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'ya sunduğu "el-İthâfu's-Süleymânî fi'l-ahdi'l-Urhânî" adlı eserde Orhan Gazi için "Zamanının Enuşîrvân'ı" ifadesini kullanması artık İlhanlılar'ın tarih sahnesinden çekildiğini göstermektedir. Çünkü ancak

---

²¹⁷ Salim Aydüz, "Osmanlı Astronomi Müesseseleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, II, Sayı 4, 2004, s. 412; Abdurrahim Alkış, "Reb-i Reşîdi Hankâhında İki Arif: Kâşânî ve Dâvud-ı Kayserî", **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research XII**, (2020), s. 168, 169.

²¹⁸ İhsan Fazlıoğlu, "İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvud Kayserî", **Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Dergisi**, 4/1, Ekim 2017, s. 5.

²¹⁹ İhsan Fazlıoğlu, "İznik", s. 10.

1336 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın vefatından sonra "Sultanü'l Azam" ve diğer ululayıcı hitaplar Anadolu beyleri için kullanılabilmıştır.²²⁰

Davud-i Kayseri'nin Tebriz'de de üzerine fazlasıyla çalışılmış olan menazır (günümüzde optik) ilminden söz etmesi ve Kutbuddin-i Şirazi'nin, öğrencisi Kemalüddin Farisi'den İbnü'l Heysem'in çalışmalarını gözden geçirmesini istemiştir ve Fârisi "Tenkihü'l Menazır adlı eserini kaleme almıştır. Ayrıca Davud el-Kayseri "burçlar feleği" mevzuuna fazlaca eğilmiş ve menazır ilmi ile ilgili malumat vermiştir.²²¹ Ayrıca İsrâki anlayışa uygun olarak Sühreverdi geleneğini devam ettirmesi de Azerbaycan'ın ilmî anlayışının İznik'te devam ettirildiği anlamına gelmektedir.

İznik ve İznikmid (İzmit) medreselerinden sonra Edirne'nin fethiyle birlikte ilmî akış Edirne'ye kaymış, ancak XV. Yüzyılda II. Bayezid Darüşşifası'nın kurulmasıyla birlikte Azerbaycan'dan Edirne'ye yönelik hız kazanmıştır. Burada iki temel mevzu, Merağalı musikişinas Abdülkadir el-Meraği'nin musiki yoluyla akıl hastalıklarının tedavi etme konusunda yazdığı eserler²²² ve Tebriz çiniciliğinin İznik ile Edirne arasında aktarılmasıdır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Türk musiki makamlarını sınıflandıran ve pek çok beste yapan Abdülkadir Meraği, daha 15 yaşındayken Celayirli sarayına girmiş ve Timur'un Bağdat'ı fethetmesine kadar olan süreçte (1396 yılına kadar) Azerbaycan'da musiki risalelerini kaleme almıştır. Timur için bestelediği Türkçe bir müzik eserini yorumladıktan sonra da Timur'un himayesine girmiştir. Edirne ve Bursa'daki Osmanlı saraylarında faaliyet gösterdiği dönemde ise özellikle küçük oğlu Abdülaziz'in Sultan II. Murad tarafından Edirne'de ıktâ olarak verilen arazide yaşadığı ve artık Osmanlı saray musikisini oluşturmak için çalıştığı bilinmektedir. Anadolu'dan çıkmış olan Kırşehirli Nizameddin Risale-i Musiki adlı eseriyle²²³ ve Ladikli Mehmed Çelebi de Abdülkadir

---

²²⁰ İhsan Fazlıoğlu, "İznik", s. 26.

²²¹ İhsan Fazlıoğlu, "İznik", s. 35.

²²² Recep Uslu, "Ünlü Müzisyen Abdülkadir Meraği Hakkında Yeni Bulgular", **Rast Müzikoloji Dergisi**, **III**, Sayı 1, 2015, s. 37.

²²³ Haluk Yücel, "XV. Yüzyılda Yazılan Musiki Eserleri ve 12 Makam", **Müzik Kültürüne Dair Çeşitli Görüşler**, II, Eğitim Yayınevi, Konya 2019, s. 14. Yusuf bin Nizameddin Kırşehri'nin musiki risalesi ve makamlar üzerine yaptığı çalışmalar mezkûr makalede anlatılmıştır.

Meraği ve evlatları gibi Osmanlı musikisi üzerine çalışmalar yapmışlardır. Ladikli Mehmed Çelebi'nin Sultan II. Bayezid adına yazdığı “*Fethiye*” adlı bir musiki eseri vardır.²²⁴

Ayrıca Merağa'da İlhanlı devlet adamı olarak görev yapmış, Hülagu devrinde Merağa'da vakıflardan sorumlu olmuş musiki nazariyatçısı Safiyüddin Urmevi'nin musiki ile ilgili görüşlerini kaleme aldığı *el-Edvâr fi'l Musika*²²⁵ adlı eseri de Abdülkadir el-Meraği ve çağdaşı olan Anadolu musikişinaslar için çok önemli bir kaynak olmuştur. Hatta Fethullah Mümin Şirvani'nin Fatih Sultan Mehmed'e sunduğu *Mecelletun fi'l Musika* ve er-Risâle adlı eser de Meraği ve Urmevi'nin eserleri ışığında kaleme alınmıştır.²²⁶

XIV. yüzyıl sonu XV. yüzyılın başlarında Tebrizli çini ustalarının Edirne ve Bursa'ya gelmeleri Osmanlı mimarisinin eşsiz örneklerinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Buna en iyi örneklerden biri Bursa'daki Yeşil Külliye'dir.²²⁷ Yeşil Külliye'nin inşasında Tebrizli çini ustaları dikkat çekmiştir. Hacı İvaz Paşa'nın teşebbüsüyle getirilen Tebrizli ustaların çalıştığı ilk külliye Yeşil Külliye olmuştur. Çelebi Mehmed'in vefatından sonra Hacı İvaz Paşa'nın girişimiyle yapımı tamamlanmıştır. Külliyenin tezyinatından sorumlu olan Nakkaş Ali'den başka çini tezyinatından sorumlu olan Tebrizli ustalar için eserin kitabesinde “Amel-i Üstadân-ı Tebrizi” yazılmıştır.²²⁸

Erken dönem Osmanlı mimarisinde Edirne'de Rumeli Beylerbeyi Şah Melek Paşa tarafından inşa ettirilen Şah Melek Camii'nin (1429) çinileri günümüzde rutubetten yıpranmış olsa da vaaz kürsüsünün altında az da olsa çini bezemeler bulunmaktadır.

---

²²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “*Osmanlılar Zamanında Saraylarda Mûsikî Hayatı*”, **Bellekten XLI**, Ankara 1977, s. 81.

²²⁵ İbnü'l Fuvati, **Telhisu Mecmaü'l Adab X**, (nşr. Mustafa Cevad), Müdiriyet İhya el-Turas el-Kadim, Dımaşk 1962, s. 556. (Tercüme için Kamer Marwan'a teşekkür ederiz)

²²⁶ Haluk Yücel, “*XV. Yüzyılda Yazılan*”, s. 8.

²²⁷ Serare Yetkin, “*Bursa Yeşil Camii'nin Hünkâr Mahfilindeki Çiniden Zemin Döşemesi*”, **Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı**, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 1993, s. 97-99; M. Ç. Keskin, s. 445.

²²⁸ Mustafa Beyazıt, “*Erken Osmanlı Devri'nde Tebrizli Usta Gruplarının İzi Nasıl Sürülmeli?*”, **A Tribute to Prof. Dr. Şerafettin Turan, Volume 6 Issue 3**, (April 2014) s. 47, 48.

Ayrıca yine çini süslemeleri Tebrizli ustalar tarafından yapılmış Muradiye Camii de mihrabında yer alan renkli sır tekniğiyle işlenmiş çini bezemeleriyle Edirne-Tebriz etkileşimine örnek teşkil etmiştir.²²⁹

---

²²⁹ Mustafa Beyazıt, s. 51.

SONUÇ

Tezimizin ortaya çıkış amacı; Merağa'yı çok yönlü bir şekilde ele alıp, ağırlıklı olarak ana kaynaklar ışığında Merağa'nın 13. Ve 14. yüzyıllarda hem Türk ve İslam Dünyası açısından önemini incelemek, hem de Asya, Avrupa ve Afrika ile olan bağlantısını ortaya koyabilmektir.

Merağa, İlhanlı başkenti olmadan önce daha küçük yapıda bir şehir iken İlhanlı egemenliği ve başkent olma süreciyle büyümüş ve çevresindeki Zencan, Kazvin, Urmiye gibi şehirlerin de gelişmesinde önemli rol oynamıştır. İlhanlı hâkimiyetinden önce 642-643 yıllarında İslam fetihlerinden sonra Müslüman tarihçi ve coğrafyacıların bahsettiği bir şehir olmuştur. İslam dininin Merağa ve çevresinde özellikle Türkler arasında yaygınlaştığını görüyoruz. Abbasi halifesi Harun Reşid döneminde ise Merağa ve Tebriz çevresinde imar faaliyetleri hız kazanmıştır. Merağa'nın IV. yüzyıldan itibaren şehirleşme süreci başlamıştır.

XI. yüzyıldan itibaren kalkınmaya başlayan Tebriz, etki alanı içinde yer alan Merağa, Zencan, Urmiye gibi şehirlerin büyümesinde etkili olmuş ancak Merağa'nın sıyrılıp yükselmesi 1253 yılında Hülagu Han'ın burada egemenliğini tesis etmesiyle başlamıştır. Merağa İlhanlıların çöküşüne kadar diplomatik, siyasi, ilmî ve kültürel bakımdan zirvede olduğunu fakat yavaş yavaş yerini Tebriz'e bırakmaya başlamıştır. Azerbaycan'da dönem dönem farklı şehirler ön plana çıksa da Merağa İlhanlı döneminden sonra Tebriz ve Erdebil kadar önemli olamamıştır. Ancak kısacık dönemde dahi Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika'yı etkileyebilmiştir.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Hamdullah Müstevfi Kazvini ve Yakut el-Hamevi gibi Müslüman coğrafyacılar tarafından "Türk nüfusun çoğunlukta" olduğu vurgulanmış fakat çok uluslu ve çok dinli yapıya sahip olduğu da belirtilmiştir. Özellikle Süryani metropolitliğinin Merağa'da bulunması ve Süryanilerin İlhanlı yönetimi tarafından ibadet konusunda serbest bırakılması, hatta Merağa'nın Müslüman halkının kiliselerin bakımını üstlenmesi dikkate değerdir.

Merağa üzerine daha önce yapılmış olan çalışmalarda özellikle Süryanice, Ermenice, Macarca ve Latince kaynakların az kullanıldığını ve bu alanda eksiklik

olduğunu tespit ettiğimiz için özellikle İngilizce ve Türkçeye çevrilmemiş kaynakları kullanmaya özen gösterdik. Süryanilerin Merağa'da ilmi ve kültürel hayata yaptıkları katkılara ek olarak Ermenilerin Merağa'dan edindikleri sanat anlayışını Kırım'dan Kudüs'e uzanan geniş bir coğrafyaya taşıdıklarını tespit ettik. Erivan'da bulunan Matenadaran Elyazma Enstitüsü'nden temin ettiğimiz kaynaklara dayanarak Ermenilerin Merağa'da Zebur ve İncil'e dayalı ilimlerin yanı sıra simyacılıkla meşgul olduklarını da ifade ettik.

Süryani ve Ermeni tarih yazıcılığının gelişmiş olması hasebiyle Merağa'nın bilhassa 13. yüzyıldaki durumu Süryani ve Ermeni vekayinamelerinde ayrıntılı şekilde izah edilmiştir. Doğu Hristiyanlığı için oldukça önemli olan Merağa, Kudüs'teki Ermeni patrikliğinin İncil yazımı ve hatta tezhip sanatını dahi etkilemiştir. Tebriz minyatür mektebinin temellerinin atıldığı bu dönemde Merağa ve Tebriz'in sanat anlayışını birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Üstelik başkentin Tebriz'e taşınmasından sonra kurulan Şenb-i Gazan'ın insan kaynağı büyük ölçüde Merağa'dan sağlanmıştır. Bu nedenle Merağa ve Tebriz'i ilmî ve kültürel bakımdan yan yana düşünmek gerekir. 14. Yüzyılın sonlarından itibaren ve 15. Yüzyılda Tebriz öne geçmiş olsa da İlhanlılar'ın yükseliş döneminde iç içe geçmiş bir yapıya sahip oldukları görülmektedir.

13. yüzyılda Reşidüddin Fazlullah ve Nasıreddin-i Tusi'nin öncülük ettiği ilmî çalışmalar sayesinde Mueyyeddin el-Urdi, Muhyiddin el-Mağribi, Gregory Choniades, Buscarello de Ghisolfi gibi âlimler Anadolu ve Avrupa'nın gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Choniades, Merağa'da Nasıreddin-i Tusi'nin eserlerini kaynak olarak kullanarak kaleme aldığı *Zic-i Senceri* adlı eseriyle Merağa'daki gelişmeleri Trabzon'a taşımıştır. Bizans astronomisinin gelişiminde önemli rol oynayan Choniades, Fransız astronom ve diplomat Nicole Oresme'ye ilham vermiştir. Çağdaşı olan Burgoslu Abner adlı İbrani âlim de Merağa Rasathanesi'nde yapılan bilimsel çalışmaları İspanya'ya taşımıştır. İspanya'dan Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada Merağa bir ekol olmuş ve Türk astronomisine katkısı büyük olan Uluğ Bey Rasathanesi'nin kuruluşuna zemin hazırlamıştır.

Merağa sadece Merağa'ya gelen âlimler aracılığıyla değil; bilhassa Vatikan'dan gelen elçiler aracılığıyla İlhanlılar'ın gelişiminde de etkili olmuştur. Özellikle Papalık'ın bütün resmi yazışmaları ve tarihi olayları kayıt altına alma titizliği, önemli bir kısmı

konargöçer olan Moğollar'a sirayet etmiştir. Tarih yazımında Süryaniler ve Ermeniler'in kroniklerinden sonra elçi kabullerinin kayıt altına alınması meselesi de önem kazanmıştır. Vatikan'ın girişimleriyle Merağa yakınlarında Sultaniye Başpiskoposluğu'nun kurulması ile birlikte Papalık'ın Doğu Hristiyanlığı üzerindeki etki alanı da genişlemiştir. Ancak dini inançlarını milli değerleriyle harmanlamış olan Süryaniler ve Ermeniler üzerinde fazla etkili olmamıştır. Ancak Merağa ve Vatikan arasındaki elçi kabulleri münasebetlerin özellikle Memlûker'e karşı ittifak zemininde gelişmesine neden olmuştur.

Tezimizde Merağa'yı bir bütün olarak ele almaya çalıştığımız ve daha önce Merağa ile ilgili konularda eksik kalan noktaları ortaya çıkarmaya çalıştığımız için ağırlıklı olarak ilmî etkileşim mevzuuna değindik. Merağa'nın siyasi rolünden ziyade sosyo-kültürel etkileri İslam Dünyası için daha önemli olmuştur. İlhanlı-Memlûk münasebetlerinde elçi kabullerine değinsek de, özellikle ilmî ve mimarî etkileşim önemli olmuştur. Merağa'nın önemini yitirmeye başlamasıyla Tebriz'in önemi artmıştır. Bu nedenle İlhanlı-Memlûk ilişkilerinde Merağa-Tebriz-Kahire üçgenini ele aldık. Merağa'dan Bağdat'a, oradan da Kahire'ye doğru olan ilmî akış Kuzey Afrika'daki Türk-İslam medeniyetinin güçlenmesinde çok önemli olmuştur. Tebriz'in mimarlık üslubu ile çinicilik, tezhip gibi sanatlarda ön planda olması hasebiyle Kahire'de inşa edilen medrese ve camilerde Tebriz tarzı ön plana çıkmıştır.

Merağa Anadolu'da Sivas, Erzurum, Kastamonu, Konya, İznik gibi önemli ilim merkezlerinin teşekkülü ve gelişmesinde büyük pay sahibidir. Anadolu'da varlık felsefesinin tartışılması, riyaziyat (matematik) ilminin gelişmesi, dini ilimler ve fıkıh tartışmalarında Meşşâilik ve İsrâkilik temelli farklı bakış açılarının ortaya çıkmasında Şems-i Tebrizi, Mevlana Celâleddin-i Rûmi, Siraceddin Urmevi ve Sadreddin Konevi'nin öncülük ettiği mutasavvıf toplumunun fikirleri Merağa ve Tebriz'de neşet etmiştir.

Osmanoğlu Beyliği'nin kuruluş döneminde İznik, İznikmid ve Edirne'de Şeyh Edebali ve Tursun Fakih'in öncülük ettiği ekol, Davud-i Kayseri, Abdülkadir Meraği, Safiyüddin Urmevi, Fethullah Mümin Şirvani gibi âlimlerin sayesinde Osmanlı'nın astronomi, riyaziyat, menazır (optik), musiki gibi alanlarda gelişmesini sağlamış ve Osmanlı medeniyetinin teşekkülünde büyük rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

1. Ana Kaynaklar

Abdürreşid el-Bakuvi, **Kitab-Telhis el-Asar Ve Ecaib el-Melik el-Kahhar** (çev. Ziya Bünyadov), Şur Neşriyatı, Bakü 1992.

Ahmed b. Yahya el-Belazuri, **Fütuhu'l Büldan** (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

Ahmed Gaffari el-Kazvini, **Tarih-i Cihanârâ** (thk. Mücteba Minovi) , Hafız Yayınevi, Tahran 1963

Aksarayi, **Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l Ahyar**, Esatir Yayınevi, Tahran 1983.

Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa** (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınevi, Ankara 2013.

Ebu Şame el-Makdisi, **Kitabu'r Ravzateyn fi Ahbari'd Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salahiyye, II** (ed. İbrahim Şemseddin), Darü'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 2002

Ebü'l-Hasan Necmeddin Debiran Ali b. Ömer b. Ali Katibi, **Risaletü'ş-Şemsiyye fi'l-Kavaidi'l-Mantıkıyye**, Dersaâdet Matbaa-i Ahmed Kamil, 1327.

El-Kalkaşandi, **Subhu'l A'şa fi' Smaati'l İnşa**, Orta Asır Arap Kaynaklarında Azerbaycan, Nurlan Yayınları, Bakü, 2005.

El-Kutubi, **Fevatü'l Vefayat II**, Mektebetü'n-Neha el-Mısriyye, Kahire 1951.

El-Kureşi, **El-Cevahirü'l Mudiyye fi Tabakati'l Hanefiyye III**, Kahire 1978.

Es-Suyuti, **Hâzâ Kitabü Hüsnî'l Muhadara fi Ahbâri Mısır ve'l-Kahire**, Matbaatü İdâreti'l-Vatan, 1881.

El-Vâbkanavi, **Zicü'l Muhakkak es-Sultâni Alâ Rasadü'l İlhâni**, Kitabhane-i Seryezdi, Yezd (Elyazma) nr. 68.

- El-Yakubi, **Kitabu'l Buldan**, (çev. Yusuf Ziya Yörükan), Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, Ötüken Yayınevi.
- En-Nuaymi ed-Dımaşki, **ed-Daris fi-Tarihü'l Medâris**, (thk. Cafer el-Hasani). Mektebetü's-Sakafetü'd-Diniyye, Kahire 1988.
- Evhadüddin-i Meraği, **Divan-ı Evhadi Meraği**, (haz. Said Nefisi), Emir-i Kebir, Tahran, 1320.
- Fahreddin Davud Benaketi, **Ravzatü Ulu'l-Elbab fi Marifetü't-Tevârîh ve'l-Ensab**, (haz. Cafer Şear) Tahran 1348.
- Feridüddin-i Attar, **Tezkiretü'l Evliya** (çev. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, İstanbul 1985.
- Gregory Choniades, **Zic-i Senceri** (çev. Joseph Gerard Leichter), Brown Üniversitesi, Rhode 2004.
- Gregory Abu'l Farac, **Abu'l-Farac Tarihi** (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1999.
- _____ (Bar Hebraeus), **Kethabha Dhe-Sullaka Hawnanaya (Le livre de l'ascension de l'Esprit)**, (çev. F. Nau) Librairie Emille Boulion, Paris 1899.
- Hamdullah Müstevfi Kazvini, **Nüzhëtü'l Kulub** (çev. G.L. Strange), London 1919.
- Hinduşah Nahcivani, **Desturü'l-Kâtib I**, Moskova 1964
- İbn Battuta, **Seyahatname, I**, (çev. A. Sait Aykur), YKY Yayınları, İstanbul 2004
- İbnü'l Cevzi, **el-Muntazam fi tarihi'l-Müluk ve'l-Umem** (thk. Muhammed Abdülkadir Ata), Darü'l Kutubu'l İlmiyye, Beyrut 1995.
- İbnü'l Esir, **Et-Tarihu'l Bahir fi'd Devleti'l Atabekiyye** (Musul Atabeg Döwletiniñ Taryhy), Türkmenbaşy Milli Elyazma Enstitüsü, Miras Yayınevi, Aşkabat 2006.

- İbnü'l Fuvati, **Telhisü'l Mecmaü'l Adab fi Mucemü'l Esmâ Âlâ Mucemü'l Elkab**,
Müdiriyyet İhya el-Turas el-Kadim, Dımaşk 1962.
- _____, **El-Havadisü'l Camia'**, Darü'l Kütubu'l İlmiye, Beyrut 2003.
- İbn Hurdazbih, **El-Mesalik Ve'l Memalik** (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları,
İstanbul 2008.
- İbn Kesir, **Tabakatu'l-Fukahau'l-Şafiyyin**, Mektebetü's-Sakafetü'd-Diniyye, Kahire
1993.
- İbn Miskeveyh, **Tecâribü'l Umem II**, Matbaatü'ş-Şeriketi't-Temeddüni's-Sanaiyye,
Kahire 1914.
- İbn Şeddad, **el-'Alakü'l-Hatire fi Zikri Ümerai'ş-Şami ve'l-Cezire** (thk. Yahya
Zekeriyya), Vezaretü's Sakafeti, Dımaşk 1991.
- İbn Teymiyye, **Mecmua'l Fatava Şeyhü'l-İslam Ahmed İbn Teymiyye IV**, Kahire
1978.
- İbnü'l Verdi, **Risaletü'n-Neb'a ve en'el Veba** (çev. D. Kuyumcuyan), Near Eastern
Numismatics. Iconography, Epigraphy, and History: Studies in Honor of George
C. Miles, Beirut American University, Beyrut 1974.
- _____, **Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer**, II, (nşr. Ahmed Rifat el-
Bedrâvî), Beyrut 1970.
- Kirakos Gandzaketsi, **Hayots Padmutyuni** (çev. Robert Bedrosyan), New York 1986.
- Johannes Ungarus, **Theologia - Hittudományi Folyóirat 1261** (thk. Bendefy László),
Körüli Utazása, 1943.
- Kutbuddin-i Şirazi, **Ahbar-i Moğulan** (thk. İrec Afşar), Ayetullah Necefî Maraşi
Kütüphanesi, Kum 2010.

- _____, **Dürretü't-Tac li Ğurreti't Dibâc**, (tsh. Seyyid Mahmud Mişküt), Hikmet Neşriyat, Tahran 1931.
- Mar Yabballaha, **The History of Mar Yaballaha and of His Vicar Bar Sauma** (çev. James. A. Montgomery), Columbia University Press, 1927.
- Mueyyeddin el-Urdi, **Tarihu'l İlmu'l-Felek**, (thk. George Saliba), Merkez Dirasat el-Vahdetü'l Arabiyye, Beyrut 2001.
- Nasıreddin Münşi-i Kirmani, **Nesaimü'l Eshar Min Teamü'l Ahbar**, (ed. Mir Celaledin el-Urmevi) Et-Tealât, Tahran 1986.
- Nasıreddin Tûsi, **Ahlak-ı Nasıri**, (çev. Rahim Sultanov), Lider Neşriyat, Bakü 2005.
- _____, **Evsafü'l-Eşraf** (çev. Fuzuli Şafiyev), Milli Virtual Kütüphanesi, Bakü 2010.
- _____, **Seyr u Sülûk**, (çev. Seyyid H. Badahşani), Contemplation and Action: The Spiritual Autobiography of a Muslim Scholar, Tauris, New York 1999.
- _____, **Tahrir-i Usul-i Öklides**, Tahran Üniversitesi İlahiyat u Maarif-i İslami Kütüphanesi, Sürüm no: 60. Aynı eser, Tahran'daki Malik Ulusal Kütüphanesi ve Müzesi'nde 1393.04.03346 / 000 sürüm numarasıyla mevcuttur.
- _____, **Tansukname-i İlhani (Cevahirname)**, Azerbaycan SSCB Elyazmalar Fonu, Bakü 1984.
- _____, **Tecridü'l Akaid** (thk. Abbas bin Hasan Süleyman), Darü'l Maarifü'l Cami'a, İskenderiye 1995.
- Rembert Dodoens, **De Sphaera, siue de Astronomiae et Geographiae principiis**, Antuerpiae (Elyazma).
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani, **Asâr u Ahya** (thk. İrec Afşar), Menuçehr Yayınevi, Tahran 1348.

_____, **Mecmu'a-i Reşidiyye** (thk. Haşim Recebzade),
Kitabhane-i Kuh-i Gülistan, Tahran 1391.

_____, **Tarih-i Mübarek Gazan**, (ed. Karl Yan, Stephan
Avestin), Hertford 1940.

_____, **Vakıfname-i Râb-ı Reşidi** (thk. Mücteba Minovi,
Şehriver Yayınevi, 1970.

Salahuddin Halil bin İzzeddin Aybek bin Abdullah es-Safedi, **El-Vafi bi'l Vefeyat, I**,
Darü'l İhya et-Turas el-Arabi, Beyrut 2000.

Sencer el-Kemali, **Zic-i Eşrefi**, Bibliotheque Nationale, Paris, Suppl. Pers. No. 1488.

Tsutsak Hayeren Dzerragrats Nor Cuğayi Amenaprikiç Vankı, (yay. Der-Avetisyan),
Mxitaryan, Viyana 1970 = Յ ու զ ա լ ի հ ա յ ե ր է ն ձ է ո ա զ ր ա զ Ն ո ր
Ջ ու ղ ա յ ի Ա ս է ն ա ի ր կ ի չ վ ա ն ք ի , հ . Ա . , կ ա զ ս է զ Ա . Տ է ր -
Ա . է տ ի ս է ա ն , Մ ի ի թ ա ր է ա ն ս ս . , Վ ի է ն ն ա , 1970.

Vassaf, **Tarih-i Vassaf** (nşr. M. İsfahani), Tahran 1959.

Yakut el-Hamevi, **Kitabu'l Müşterik Vaz'an ve'l-Müfterik Suk'an** (ed. Ferdinand
Wüstenfeld), Druck und Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, Göttingen
1846.

_____, **Mucemü'l Buldan, VIII**, Kahire 1982.

2. İnceleme Eserler ve Tezler

ABBASOV, Elçin, HÜSEYNOVA, Elmira, **İslam Memarlığı ve İnşaat**, Bakı 2010.

ABOUSEİF, Doris Behrens, **The Minarets of Cairo**, The American University in
Cairo Press, Cairo 1985

AKKANAT, Hasan, **Kadı Siraceddin el-Urmevî ve Metâldu'l-Envâr (Tahkik,
Çeviri, İnceleme) (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

- el-AZZAVÎ, Abbas, **et-Ta'rif bi'l-mü'errihîn fi 'ahdi'l-Mogol ve't-Türkmân**, Bağdat 1957.
- BAUMER, Christoph, **The Church of the East: An Illustrated History of Assyrian Christianity**, I.B. Tauris, Londra 2016.
- BÜNYADOV, Ziya, **Azərbaycan Atabəylər Dövləti**, Şərq-Qərb Nəşriyyat, Bakü 2007.
- DEMİRLİ, Ekrem, **İslâm Metafiziğinde Tanrı ve İnsan, İbnü'l Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.
- DOLABANİ, Yuhanna, **Catalogue of Syriac Manuscripts in St. Mark's Monastery**, Halep 1994.
- EKİNCİ, Gülizar, **Kutbuddin-i Şirazi'nin Nefs Anlayışı**, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2021.
- GADAVİ, Alâi Mahmud, **El-Mevsil ve'l Ceziretü'l Furatiyye fi ahd Devletü'l Mogol ve'l İlhaniyye**, Darü'l Gaida', Amman 2014.
- HACIELİ, Şirinbey, **Şimal-Garbi Azərbaycan: İngilöylər**, Tahsil Yayınevi, Bakü 2007.
- HARTNER, Willy, **Copernicus, the Man, the Work, and Its History**, Proceedings of the American Philosophical Society, 1973.
- KAFADARYAN, Garo, **Alikimian Padmagan Hayasdanum**, Armfani, Erivan 1940.
- MOMEN, Moojen, **An Introduction to Shii Islam**, Yale University, Londra 1985.
- MÜNEYMİNE, Hasan, **Tarihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye: es-Siyasî ve'l-İktisâd ve'l-İctimâiyye**, Beyrut 1987.
- PAYASLIAN Simon, **The History of Armenia From The Origins To The Present**, Palgrave Macimillan, New York 2007.
- POGOSYAN, Z., **Armenians, Mongols and the End of Times: An Overview of 13th Century Sources**, Viyana 1998.

- QASIMOV, Xeyirb y, **Orta  srl rd  Az rbaycan M d niyy ti**, Az rbaycan Milli Elml r Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Bakı 2008.
- QIYASLI, C f r, **Nizami D vr  Memarlıq Abid ləri**,  şıq N şriyyat, Bak , 1991.
- RAZAVI, Muhammed, **Ahval ve As r-i Ebu Cafer Muhammed bin Muhammed bin Hasan el-Tusi**,  nti arat-i Dani g h-i Tahran, Tahran 1975.
- SARKISIAN, Armenag, **Tissus Royaux Arm niens des Xe, XIe et XIIIe Si cles**,  am 1935.
- SCHER, **Notice Sur Les Manuscrits Syriaques Conservees Dans La Bibliotheque du Patriarcat Chaldeen de Mossoul**, Revue Des Bibliotheques, Paris 1907.
- TUGAN, Kadri Hafız, **Teras 'l Arabi'l İlmi fi'r Riyaziyyat ve'l Felek**, Darü'l K t b 'l Mısrıyye, Giza 2018.
- TURAL, Murat, **Seyahatnamelere Göre Moğollar ve Katolik Dünyası (Dini  dealler ve Politik Kaygılar)**, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **İslam Sanatı**, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1948.
- VARCAVEND, Perviz, **Kave -i Rasadhane-i Merağa**, Sepher Yayınevi, Tahran 1344.
- VEREP, Canan Soylu, **İlhanlı Devleti'nin Mezhep Politikası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018.
- WIEDEMANN, Elhard, **Dirasat fi'l Ul mi'l Arabiyye ve İslamiyye**, Darü'l Kütubi'l İlmiyye, Beyrut 2020.
- YE İLOT, Okan, **Revan Türkleri**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- YUVALI, Abdülkadir, **İlhanlı Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2017.
- ZEKAİ, Yahya, **Zeminlerzaha-i Tebriz**, Tahran 1989.
-  LİYEV, Qadir, **Memar  c mi Naxçıvani Yaradıcılığında Ah ngdarlıq**,  arq-Q rb M tb əsi, Bakı 2007

Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III и. до и. э.—VIII в. и. э.), Баку: ЭЛМ, 1986.

3. Makaleler

AFANDIYEV, Nizami, “*Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni*”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10**, Sayı: 22, 2019.

AIGLE, Denise, “*The Mongol Invasions of Bilād al-Shām by Ghāzān Khān and Ibn Taymīyah’s Three “Anti-Mongol” Fatwas*”, **Mamluk Studies Reviews**, 2007.

ALİZADE, Ramin ve NECİYEV Elnur, “*Qarabağın Alban-Qıpçaq Tarixinə Dair*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 7**, 2020.

AUBE, Sandra, “*The Uzun Hasan Mosque in Tabriz: New Perspectives On A Tabrizi Ceramic Tile Workshop*”, **Muqarnas Online**, Brill, 2016.

ARSLANTAŞ, Yüksel, “*Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri*”, **Bellekten LXVIII**, 2003.

ATMACA, Esra, “*Memlûkler Döneminde Halep İlmî Hayatında Ders Halakaları ve Ulemâ Tarafından Okutulan Ders Kitaplarının Tespiti*”, **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S: 3**, Denizli 2015.

BEDİRHAN, Muhammed, “*İslam Ezoterizminde Misal Alemleri Doktrini: Mekansızlık Ülkesi ve Kozmik Şehirler*”, **DOST**, Nefes Yayınevi, İstanbul 2022.

DOĞAN, Şaman Nermin, “*Bezemeye Bakış: Anadolu’da İlhanlı İzleri*”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 20**, Sayı 1, Ankara 2003.

DUMAN, Abdullah, “*Birûni İlmî Kişiliği, Tarih Anlayışı ve Yöntemi*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, X/2**, 2010.

ERKMAN, Halil Sencer, “*Selçuklu’dan Osmanlı’ya Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnas Örtü Taç Kapı İmgelerinin Kuruluşu*”, **Düşünen Şehir Dergisi**, Kayseri 2019.

- ERYAVUZ, Şebnem, “*Hüdavend Hatun Kümbeti*”, **TDVİA XVIII**, İstanbul 1998.
- FANCY, Nahyan, GREEN, Monica H., “*Plague And The Fall Of Baghdad*”, **Medical History 65**, Cambridge University Press, (2021).
- FAZLIOĞLU, İhsan, “*Molla Hüsrev’in Astronomisi Üzerine Bazı Gözlemler: Risâle fi’l-Müşkilâti’l Meşhûre fi’l-İlmi’l-Hey’e*”, **Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu Bildirileri**, Bursa 2013.
- GULİYEVA, Vefa, “*Azərbaycan Memarlığının Şah Əsərlərinin Durumu*”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi 1 / 4**, (2012).
- HAYKIRAN, Kemal Ramazan, “*İlhanlı Hâkimiyeti ve İmamiye Şiileri*”, **Milel ve Nihal 17**, 2020.
- KAYA, Seyfettin, “*İlhanlı Astronomisinin Bilinmeyenleri: Şemseddin el-Vabkânâvi ve Sultan Olcaytu Han (Sultaniyye) Gözlemevi Meselesi*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 30**, Sayı: 1, Elazığ 2020.
- KELEŞ, Bahattin, “*Memlûklerde Ticaret*”, **Türk Tarihi Araştırmaları (www.altayli.net)**.
- KELEŞ, Mahmut Recep, “*Kutbuddin eş-Şirâzi’nin Anadolu’daki Faaliyetleri ve Sadreddin-i Konevi İle İlişkisi*”, **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 19, 2014.
- KHKUBRAVAN, Sajjad Nikfahm, “*Naşir al-Din Tusi from Quhistan to Maragha*”, **al-Risâla al-Mu‘iniyya (al-Risâla al-Mughniya) and its Supplement**, 2020.
- KOÇKUZU, Ali Osman, “*Bedreddin Aynî*”, **TDVİA IV**, İstanbul 1991.
- KUTLU, Mehmet, “*Selçuklu Çağında Sivas’ta Abidevi Bir Tıp Kurumu: Keykavus Darüssıhhası*”, **Geçmişten Geleceğe Küçük Asya Anadolu**, Paradigma Akademi, Çanakkale 2022.
- MELİK-PASHAYAN, Karen V., “*The Cult of the Goddess Anahit*”, **Fundamental Armenology 11**, 2020.

- MERCE, Viladrich, “*The Planetary Latitude Tables in the MUMTAHAN ZIJ*”, **Journal for the History of Astronomy**, Science 1988.
- MOZAFFARİ, Mohammad, “*A Forgotten Solar Model*”, **Archive for History of Exact Sciences**, 2016.
- MURADYAN, Gohar, “*Hunaban Yev Latinaban Keraganutyunner Hayereni Keraganagan Yezrabanutyanyan Tsagumi*”, **Padmutyun Yev Mişakuyt**, Yerevan 2020.
- MÜFTEHÂRİ, Hüseyin, Ali Rıza Eşteri Tafreşi, Ali Receblu, Manzur el-Eşdad, “*Eyyubiler Döneminde Mısır’da Sünniliğin Yerleşmesinde İranlı Âlimlerin Rolü*”,(çev: Bedrettin Basuğuy), **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 16, Aralık 2020.
- NAHAPETYAN, Rafik, “*Ağantagelosi Padmutyuni Hayots Hetanosagan Ditsarani Usumnasirutyanyan Skıdzbınağbyur*”, **Banber Yerevani Hamalsarani**, Armenian Studies, Yerevan 2018.
- OHTA, Alison, “*The Relationship Between Mamluk, Ottoman and Renaissance Bookbinding*”, **The Thirteenth International Congress of Turkish Art**, Budapeşte 2009, s. 496-498.
- PARLA, Canan Parla, “*Melike Hüdavend Hatun ve Türbesi*” **IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu**, Niğde 2017.
- PURCAVADİ, Reza, SCHMIDKE, Sabine, “*Qutb Al-Din Al-Shirazi’d Durrat al-Taj And Its Sources*”, **Journal Asiatituque** 292 1-2, 2004.
- SELA, Sholmo, “*Gersonides’ Astrology and Abraham Ibn Ezra*”, **Historical Studies in Science and Judaism**, Volume 17, Number 2, 2017.
- ŞAHİN, Hanifi, “*Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünni İlişkileri*”, **e-Makalat Mezhep Araştırmaları VI/2**, 2013.

- OHTA, Alison, “*The Relationship Between Mamluk, Ottoman and Renaissance Bookbinding*”, **The Thirteenth International Congress of Turkish Art**, Budapeşte 2009.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*XIV. Yüzyılda Bir Tebriz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gazan*”, **Tarih Dergisi**, **37**, 2002.
- QULİYEV, C., “*Arran Memarlıq Məktəbi*”, **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, C.I**, Bakü 1976.
- TAESCHNER, Franz, “*Nâsır Li-dinillah*”, **MEB İA X**, Ankara 1977.
- TETİK, Hayati, “*Eğitim Kurumları Olarak Selahaddin Eyyubi Döneminde Medreseler*”, **Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, **5/2**, 2019.
- UNAT, Yavuz, “*İslam Dünyasında Astronomi ve Gözlemvlerinin Gelişiminde Önemli Bir Adım: Merağa Gözlemevi*”, **Bilime Adanmış Ömür: Nasıreddin-i Tusi**, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “*Osmanlılar Zamanında Saraylarda Mûsikî Hayatı*”, **Belleten XLI**, Ankara 1977.
- YETKİN, Serare, “*Bursa Yesil Camii’nin Hünkâr Mahfilindeki Çiniden Zemin Dösemesi*”, **Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı**, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 1993.

EKLER

(Ek: 1) Sultan I. İzzeddin Keykavus Türbesi / Sivas

(Ek: 2) Yusuf İbn Kuseyir Türbesi / Nahçıvan

(Ek: 3) Kirmızı Kumbet / Meraĝa

(Ek: 4) Gök Kumbet / Meraĝa

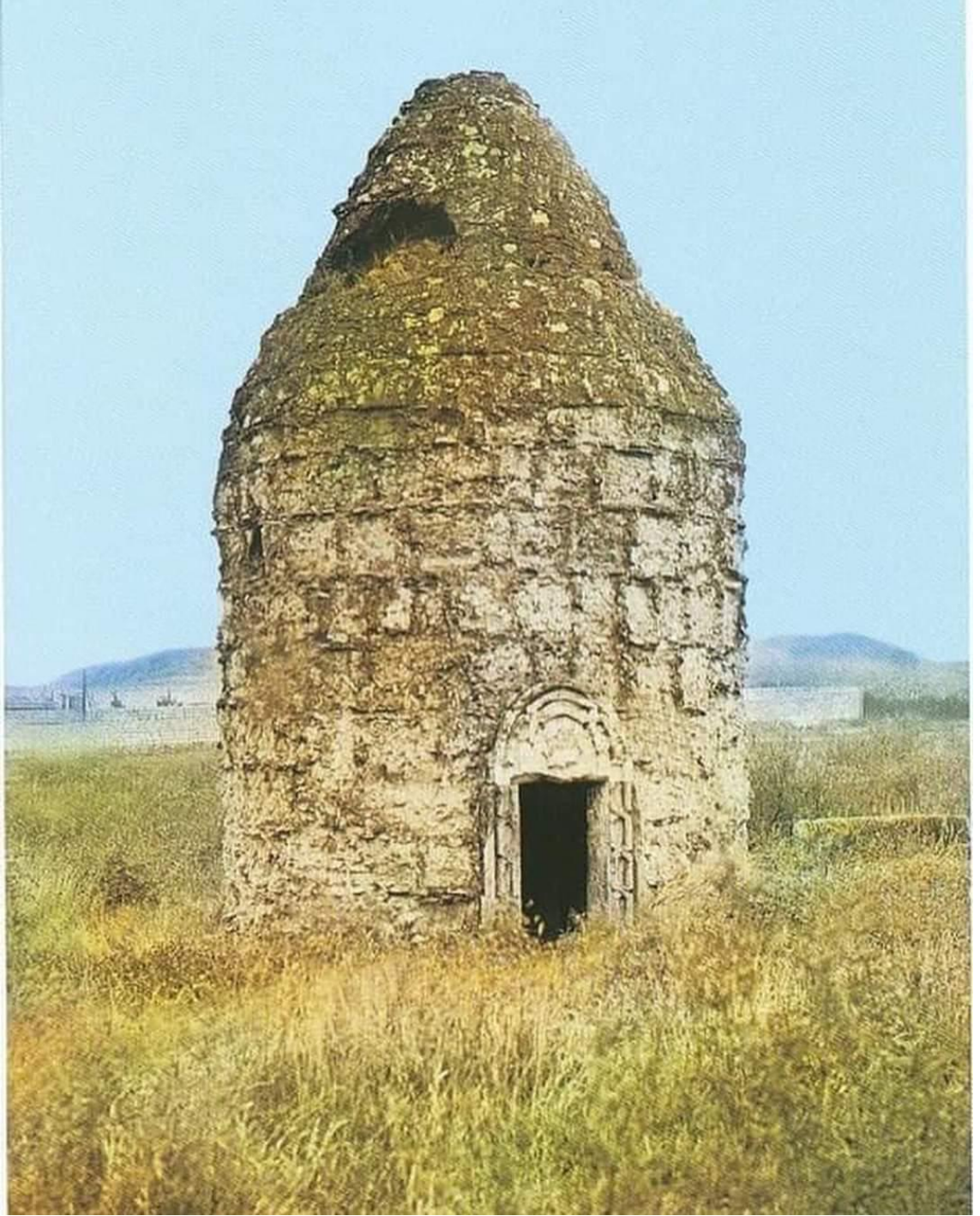
Selim Kervansarayı / Nahçıvan'a yakın Dereleyez bölgesi. (Günümüzde Ermenistan sınırları içindeki İlhanlı dönemi kervansarayı, Ebu Said Bahadır Han döneminde inşa edilmiştir. (Ek: 5)

Azerbaycan'ın Berde şəhrinde bulunan Nüşabe Kalesi veya Allah Allah Türbesi
(Ek: 6)

Azerbaycan'ın Hocalı şehrine adını veren Hoca Ali Türbesi (1356) (Ek: 7)

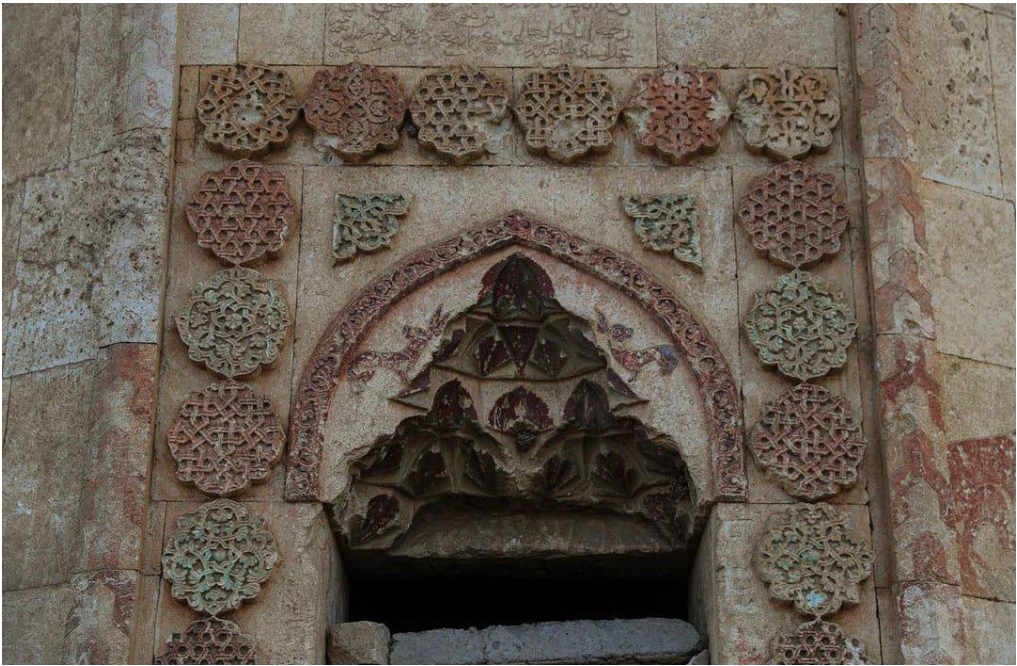
INV#: 391 - Mausoleum of Yahya ibn Muhammad al-Haj - 1304

INV#: 391 - Mausoleum of Yahya ibn Muhammad al-Haj - 1304

Azərbaycan'ın Zəngilan şəhərində yer alan Yahya ibn Muhammed (Memmedbeyli) Türbəsi (Ek: 8)

Azərbaycan'ın Ağdam şəhərində bulunan Kutlu Musa Türbesi (Ek: 9)

Kutlu Musa Türbesi'nin içi. Karabağ'ın Ermeni işgalinde bulunduğu dönemde türbe tahrip edilmiştir. Fotoğraf 2020 yılında Ağdam'ın işgalden kurtuluşundan sonra çekilmiştir.